Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

ДААРТА—ССРЭ-НИҢ РЕФЕРЕНДУМ ХҮНҮ

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
март
16
суббота
№ 50 (14550)
Садар өртээ 10 кеп.
(Чагыдар өртээ 6 кеп.)

Чурттуң салым-чолун кижи бүрүзү шиитпирлээр

Чаартынган Эвилел дээш

Ол дугайында материалдарны 2-ги арындан номчуур силер.

«Кандыг-даа национальдыг кижиниң эргелери болгаш хосталгалары долузу-биле магадылаттынып турар, деӊ эргелерлиг бот-догуннаашкынныг республикаларның чаартынган федерациязы болур Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин хевээр арттырары эргежок чугула деп санаар силер бе?»

ИЙЕ   ЧОК

ЫРАК ТАЙГА-СЫННАР АРТЫНДА

Кунгуртугнуң хойжузу Владимир Александрович Хүрбээниң ырак тайга-сыннар артында аалынга ийи хонук бурунгаар вертолеттуг чеде берген бис. Каас-чараш бедик дагларның эдээнде аал болду. Малчыннарның чүс ажыг хойлары төрээн. Хураганнар кажаа сыңмас деп чугаалап болур. Чурукка тырттырдывыс-даа.

Малчын Владимир Хүрбээниң өөрүшкүлүг-даа аажок:

—Совет Эвилели, чаңгыс улуг өг-бүле дег, бүдүн-бүрүн туруп, улам чаартынып, хөгжүзүн дээш бадылаар мен — деп чугаалады.

Аңаа келген оон-даа өске малчыннарның күзел-соруу база ындыг болду.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Россия Федерациязының улустарынга РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш ТКК-зының

КЫЙГЫРЫЫ

Эргим россияжылар, ада-чуртчулар!

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң шиитпири-биле март 17-де бис бүгүде: кандыг-даа нация кижиниң эргелери болгаш хосталгалары долу чергези-биле магадылаттынган турар деӊ эргелиг тускай догуннаан республикаларның чаартынган федерациязы болур Совет Эвилели турар бе азы турбас бе деп онза харысалгалыг шилип алыышкынны кылыр ужурлуг бис. «Ийе» азы «чок» деп допчу-тодаргай сөстер бистиң Ада-чуртувустуң салым-чолун тодарадыр.

Бистиң кижи бүрүзүнге көстүп көрбээн харысалга онаажыр, чүге дизе частырыгның ялазы ССРЭ-ниң девискээринде чурттап турар чүгле миллион-миллион кижилерге эвес, а келир үеде салгакчыларга өлүмнүг салдарны чедирер.

Бистиң чуртувустуң улустары барык чеден беш чылдың дургузунда нийти өргээни — Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин тудуп келген. Бистиң эртип келген оруувус нийти төөгүлүг, нийти үзел-бодалдыг, нийти чедиишкиннерлиг болгаш частырыгларлыг. Чогум-на бөгүн, кажан нацияларның болгаш улустарның совет каттыжылгазының салым-чолу шиитпирлеттинип турда, чону дээш ала-чайгааргы чоргаарал национал хагдынчак чоргааралче шилчип, башкаланыышкынче угланыышкыны, өске нацияларга болгаш улустарга хүндүткел чок хамаарылганы өөскүде бербезиниң чугулазын база катап бодап көрзе эки.

Он-он чылдар дургузунда херекке алдынмайн келгенинден шуут кедерей берген чогумчалыг эвес болуушкуннарны узуткаарының оруктарын сарыылдыг ёзу-биле быжырымчалыг тодарадыр кандыг-даа аргаларны ажыглаарындан чалданмайн, эрге-чагырга дээш ажык демиселди чорудуп турар, национал идээргээр болгаш думчуун хараар чоруктуң халыынынга алзыпкан чамдык күштер чуртту ханы аламаже киир идиптерин болдурбас херек.

Үрээри дээрге — тудары эвес ышкажыл. Тударындан үрээри белен. Ынчалзажок бөгүн, кажан бистиң Төрээн чуртувустуң келир үези кестиң кырында турда, Совет Эвилели делегей аренازында күчүлүг күрүне болуп турар дээрзин сагынмас аргажок. Бүгү делегейде болуп турар чорудулгаларга ооң политиказы улуг салдарны чедирип турар. Ындыг салдарны чедип алырынга канчаар-даа аажок улуг күжениишкиннер негеттинген. Оон дүвү-далаш ойталап каалтар бис бе, кай?

Бистиң чуртувус болза бистиң бүгү улустарывыстың хөй-хөй чүс-чүс чылдарда нийти күжениишкиннериниң түңнелинде кижи төрелгетенде ховар ниитилел болуп тургустунган чурт дээрзин база уттуп болбас. Ооң девискээринде 42 нация, 40 улустар болгаш национал 19 бөлүк чурттап турар. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республика бүрүзү боду конституциялыг, Дээди Советтиг соңгуп алыр.

Өгленчип турарларның 20 хуузу интернационалчы болуп турар дээрзин безин алгаш көөрге, интернационализм бистиң амыдыралывысче боттуу-биле кирген-дир. Ада-иезиниң бирээзи орус, а өскези — грузин, еврей, узбек, латыш, украин, белорус... болганда, чаш кижиниң төрээн чуртун канчаар тодарадырыл? Барык 75 миллион кижи, дөрт кижиниң бирээзи-ле, национал девискээрден дашкаар чурттап турар. Өстүрүп кааны уруглары бистиң канчаар-даа аажок делгем чуртувустуң янзы-бүрү булуңнарында чурттап турары дээш чүгле ооң ужурундан кырган ада-иелерин олардан чарып болур бе? Азы кызыгаар байзаларын болгаш херимнерин кижилерниң сеткил-сагыжын бастырып эрттирер бе?

Националы, социал байдалы болгаш эр-кызы хамаарылга чокка улуг кижи бүрүзү Ада-чурттуң салым-чолун ам шиитпирлээр дээрзин медерен билип көрээлиңер. Совет Социалистиг Республикалар Эвилели делегей сайзыралынга күчүлүг күрүнелерниң бирээзи болуп артар бе, азы бузулган көрүнчүк ышкаш, чүк-чүкче тоглай бээр бе дээрзин бадыткаарынга референдум үезинде ооң үнү шиитпирлиг болур ужурлуг!

Уругларывыстың чалтанчыг бопугур арыннарынче, уругларывыстың уругларының кем чок арыннарынче кичээнгейлиг көрүп көрээлиңерден. Бистиң боттарывыстың амыдыралывыска деңнээрге, оларның ооларының болгаш уругларының амыдыралы улам чогумчалыг болган турарын ие бүрүзү, ада бүрүзү күзевес бе, кай? Бурунгуларывыстың хөөрлеринге ыыт чок туруп, оларның мөчү-сөөгүнге мөгейип, угаан-бодал талазы-биле оларның биске арттырып кааны үнелиг чүүлдерин дээш четтиргенивисти илередиили. Чоок кижизин хүндүлээр, частырыгларны өршээр, бодунуң Төрээн чуртун карак эгу дег камгалаар — кырган-ачаларывыс болгаш ада-өгбелеривис бисти ынчаар өөредип чорбаан бе, кай?

Төөгүнүң берге, эргилделиг үезинде совет улус Ада-чурт дугайында ёзулуг сагыш салыышкыны-биле, келир үеле салгалдарның мурнунга бедик хамаатылыг хүлээлгези болгаш харысалгалыы-биле ылгалып чораан. Кандыг-даа кончуг берге болган болза, кандыг-даа шылгалдаларга шыдажып үнеринге чогум-на ол биске дузалаан.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин чаа үндезинге хевээр арттырары болгаш сайзырангай делегей ниитилежилгезинге ооң төлептиг туружу дээш бадылаашкынын бээринче Россияның бүгү хамаатыларының нүүрү-биле РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитеди болгаш Төп Контроль Комиссиязы кыйгырып тур.

Республикада ниитилел-политиктиг байдалды экижидер талазы-биле коммунистерниң сорулгаларының дугайында РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының 1991 чылдың март 6-да хүлээп алган ДОКТААЛЫ

1. Республикада ниитилел-политиктиг кризистиң чидиглениишкини үргүлчүлеп турар. Чоннуң амыдыралының деннели болгаш шынары чавызап, хамаатыларның айыыл чок чоруунга кыжаңыг күштелип турар. Социал частыышкынныг болгу дег байдал тургустунуп келген. Эрге-чагырганы эжелеп алырынче, Советтерни чок кылырынче, күрүнени сандарадырынче, буржуаз ёзу-чурумнарны катап тургузарынче чүткээн политиктиг күштер социал частыышкынны белеткеп, ону өөскүдүп турар. Антикоммунизм оларның чамдыктарының тугу болу берген.

Илеткелдиң кол идеяларын болгаш түңнелдерин Пленум деткивишаан, хамааты тайбынны камгалаары, республикага нийти-национал чөпшээрежилгени чедип алыры, социал-экономиктиг болгаш угаан-бодалдын чидиг кризизинден республиканы уштуп алыры РСФСР-ниң Компартиязының бүгү организацияларының политиктиг эң чугула сорулгазы кылдыр санап тур.

Бо сорулганы чедиишкиннииг шиитпирлээр төлээде, партия организациялары профэвилелдер-биле, ажылчын, тараачын, аныяктар, хоочуннар, херээженнер организациялары-биле сырый холбаалыг ажылдаары, конституциялыг корум-чурумну катап тургузары дээш, бистиң Эвилел күрүневистиң бүдүн чоруу дээш туржуп турар бүгү партияларны болгаш хөй-ниитиниң шимчээшкиннерин ук сорулганы боттандырарынче эвилелдээри эргежок чугула.

2. ССР Эвилелин хевээр арттырары дээш 1991 чылдың март 17-де бадылаарынче Россияның коммунистерин, РСФСР-ниң бүгү хамаатыларын Пленум кыйгырып тур.

ССРЭ референдумунуң политиктиг ужур-утказын чурттуң, Россияның улустарының, РСФСР-ниң девискээринден дашкаар чурттап турар россияжыларның салым-чолунга ооң кайгамчык улуг ужурдузазын партия комитеттери, партия эге организациялары массаларга идепкейлиг тайылбырлаар ужурлуг.

Референдум дугайында күштүг хоойлужудулганы үрээни-биле холбаштыр РСФСР-ниң референдумун март 17-де эрттирери чүүлдүг эвес болуп турарының дугайында медеглээн республиканың, чер-чер Советтериниң улус депутаттарының туружунга РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зы болгаш ТКК-зы каттыжып турар.

РСФСР-ниң чаа Конституциязын ажылдап кылыры болгаш хүлээп алыры-биле холбашкан айтырыгларны коммунистерниң, бүгү ажылчы чоннуң кичээнгейиниң төвүнге партия комитеттери болгаш организациялары амгы үе-чадада тургузар ужурлуг деп, Пленум санап тур. РСФСР-ниң улус депутаттары — коммунистер бөлүүнүң белеткээн төлевилелиниң дугайында пропагандисчи ажылды эң-не күжениишкинниг чорудары эргежок чугула. Ону партия комитеттериниң пленумнарынга, коммунистерниң, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хамаатыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле хуралдарынга чугаалажып көөрүн организастаар, ону идепкейлиг деткиирин хандырар. Ниитилел тургузуун хоойлужудулга кужу-биле өскертир, РСФСР-ниң күштүг Конституциязын кезиктеп өскертириниң аргазы-биле Советтерни узуткаар, а ол ышкаш бодунуң ол идеяларын РСФСР-ниң Дээди Совединиң Конституция комиссиязының ажылчын бөлүүнүң төлевилелин дамчыштыр боттандырар дээн антисоциалистиг күштерниң оралдажыышкыннарын шиитпирлиг сойгалап илередир.

3. Коммунист депутаттарның чедиишкинниг ажылдаарын хандырарынга дузалыг дээштиг хемчеглерни РСФСР-ниң Компартиязының бүгү звенолары ап чорудар ужурлуг. Партия бөлүктерин (коммунистер фракцияларын) бүгү деңнелдерниң Советтеринге организастаар. Оларны дамчыштыр ажылды холбаштырар, хамыктың мурнунда соңгукчуларның күзел-соруун болгаш чагыгларын амыдыралга бүдүрүп кылыр дээш. СЭКП-ниң социал-экономиктиг политиказын чоннуң эрге-ажыынга дүүштүр боттандырар дээш коммунист депутаттарның харысалгазын бедидер.

Советтерде партия бөлүктериниң (фракцияларының) ажыл-чорудулгазынга депутат-коммунист бүрүзү ыяап-ла идепкейлиг киржир ужурлуг.

Партия комитеттери коммунистерниң депутат фракцияларының эгелекчи саналдарынга ниитилел-политиктиг деткимче бээрин хандырар, хоойлужудулга актыларының болгаш шиитпирлериниң төлевилелдерин белеткээринге депутаттарга дузалаар, улус депутаттарының сессияларынга база съездилеринге оларның канчаар ажылдап хөделириниң тактиказын шалыпчы ёзу-биле ажылдап кылыр, эрге-чагырганың шиитпирлекчи болгаш күүсекчи органнарынга кадр айтырыгларын шиитпирлээринге нийти салдар чедирер сорулга-биле өске партиялар база хөй-нийти шимчээшкиннери-биле харылзаалар тударынга шиитпирлиг болур ужурлуглар. Депутат-коммунистерниң ажыл-чорудулгазын массалыг информацияның партийжи чепсектерин дамчыштыр доктаамал чырыдар, оларның туруштарын тайылбырлаар, ажылдың түңнелдериниң дугайында күш-ажылчы коллективтерге, чурттакчыларга чурттап турар чериниң аайы-биле дыңнадыр.

Партия органнарының контроль комиссиялары партия комитеттери болгаш партия эге организациялары-биле кады соңгукчуларга берген аазааашкыннарын күүсетпес, болунуң идепкей чок, олутпай чоруу азы шын эвес хөделиишкиннери-биле партияның ат-алдарын баксырадып турар коммунист - депутаттар н ы н ажыл-чорудулгазынга принциипиалдыг үнелелди бээр ужурлуг. Эргежок чугула херек апарган таварылгада оларны дедир кыйгыртырының дугайында айтырыгны тургузар.

4. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зы болгаш ТКК-зы чуртта социал-экономиктиг байдалды экижидип быжыктырарының талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң саналдап киргени хемчеглерге бүгү талалыг деткимче көргүзерин бүгү партия организацияларынга хүлээндирип тур.

Дараазындагы онза экономиктиг хемчеглерниң эгелекчилери коммунистер — РСФСР-ниң улус депутаттары, күрүне болгаш ажыл-агый эргелеп башкарылгазының органнарының удуртукчулары база партия комитеттери болурун Пленум сүмелеп, саналдап тур:

— үлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш тудуг организацияларының ажыл-чорудулгазын аайлап-башкарарының талазы-биле үрегдеттинген республика структураларын катап тургузар, ажыл-агый харылзааларын таарыштырып, аайлаштырар, керээ чурумун сагыыр;

— республиканың болгаш чурттуң кол улус ажыл-агый херегледерин хандырып турар экономиканың күрүне таарыштырылгазын чаартыр;

— РСФСР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң келир үедеги база амгы күрүне планнарын, оларга РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хүлээп алганы республика программаларын кииридтир, ажылдап кылырын организастаар.

Ол хемчеглерни бүгү-нийти чедишпес чорукту ажып эртериниң, ниитилел бүдүрүлгезиниң моон соңгаарты кудулаашкынын болдурбазының, рынок инфраструктуразын тургузарының эргежок чугула белеткели деп санаар.

5. Кижини дарлаарының кандыг-даа хевирлерин болдурбас өнчү-хөреңгиниң болгаш ажыл-агый чорударының бүгү хевирлериниң деӊ эргелиин хоойлу ёзугаар хандырып турар хөй талалыг экономиканы хевирлеп тургузарынче СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң угланыышкынының талазында турарын Пленум бадыткап тур.

Партия организациялары өнчүнү күрүнениң эвес болдурарын бодунуң контролюнга алыр, ол чорудулга хоойлужудулга таарыштырылгазының хемчээлинге оон механизми, чижек-хемчээлдери тодаргай турарын болгаш ону боттандырары чайгылыш чок болурун чедип алыр ужурлуглар. Өнчүнү күрүнениң эвес болдурарынга күш-ажылчы коллективтерниң ыяап-ла киришкен турарын чедип алыр, ол херекке административтиг албалаашкынга удур шиитпирлии-биле туржур.

Эргелеп башкарылга тургузугларының кризизиниң, экономиканың сандараашкынының, ажыл-агый харылзааларының будалганының

(Уланчызы 3-кү арында).

С. К. Буяндыга «Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Чоннуң амыдырал хандырылгазынга ачы-хавыяазы дээш Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору Семен Кунгаевич **Буяндыга** «Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың март 11.

Б. М. Чөкпекке «Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Күш-культурага ачы-хавыяазы дээш уругларның «Күш-ажыл курлавыры» спорт школазының директору Болат-оол Монгушевич **Чөкпекке** «Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың март 7.

И. И. Беляковка «Тыва АССР-ниң алдарлыг мал эмчизи» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Көдээ ажыл-агыйга ачы-хавыяазы дээш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында көдээ ажыл-агый албанының күрүне эргелелиниң күрүнениң мал эмнелгезиниң кол инспектору Иван Иванович **Беляковка** «Тыва АССР-ниң алдарлыг мал эмчизи» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың март 7.

Чаартынган Эвилел дээш

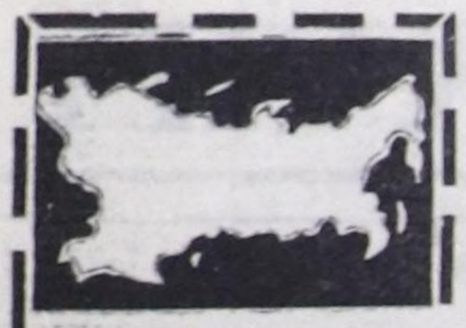

«Кандыг-даа националдыг кижиниң эргелери болгаш хосталгалары долузу-биле магадылаттынып турар, деӊ эргелерлиг бот-догуннаашкынныг республикаларның чаартынган федерациязы болур Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин хевээр арттырары эргежок чугула деп санаар силер бе?»

ИЙЕ | ЧОК

Март 17 — Бүгү-эвилел референдумунуң хүнү —' даарта. Деӊ эргелиг суверенниг республикаларның чаартынган федерациязы болур ССРЭ-ни хевээр арттырары эргежок чугула деп санап турар силер бе деп айтырыгга «Ийе» азы «Чок» деп харыыны бистиң иштивистен соңгулда назыны четкен хамааты бүрүзү ол референдумнуң үезинде берип, бодунуң күзел-соруун хостуг илергейлээр болгай. Ынчаарга деӊ болгаш бүрүн эргелиг суверенниг күрүнелерниң чаартынган федерациязынга кандыг-даа националдыг совет кижи бүрүзүнүң эргелери болгаш хосталгалары долу хемчээлдии-биле магадылаттынган турар.

ТЫВАНЫҢ АМЫДЫРАЛЫНГА ЭРГЕЖОК ЧУГУЛА

Чаартынган Эвилел чокка, оон экономиктиг күчүзүнүң дузазы чокка бистиң Тыва ышкаш республикалар амгы бергелерден, ол кризистиг байдалдан уштунуп үнүп шыдавас дээрзин амыдырал, боттуг фактылар болгаш барымдаалар тодаргай бадыткап турар. Совет эрге-чагырга Тывага чүнү бергенил деп айтырыгга хамаарыштыр хөй чүүлдер бижиттинген, чугаалаттынган. Ол дээрге хамыктың мурнунда, Тываның үнделезин чурттакчыларының хөй нуруузунуң амыдыралының чаартынганы — көшкүн амыдыралдан оларның сууржуң амыдыралче шилчээни, амгы үениң бажыңнарынга чурттап, сайзыралдың чаагай чүүлдерин ажыглап эгелээни болгаш ажыглап-даа турары-дыр. Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге Совет күрүнениң хөй миллион рубль акша-хөреңгизи, материал-техниктиг чүүлдери кирген.

Совет эрге-чагырганың чылдарында Тываның үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң хемчээли хөй катап улгаткан. Мурнунда турган хеңниг бүдүрүлгелерниң орнунга амгы үениң улуг үлетпүр черлери, мал, чер ажылдыгларының эштежилгелериниң орнунга — специализастаан улуг ажыл-агыйлар тургустунган. Чурттуң улус ажыл-агый комплекизиниң кезээ болур республиканың экономиказы Совет Эвилелиниң хөй девискээрлери-биле хүн бүрүде дорт харылзаалыг.

Март 17-де референдумга «Чок» деп харыыны бээр болзувусса, бо бүгү дириг харылзааларны үзеривис ол болур ийик. Чүвениң шынын дорту-биле чугаалап, боттуу-биле медерел билири чугула: Тыва чокка Совет Эвилели чурттап шыдаар, а ССРЭ чокта — Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң бурунгаар базымы моон соңгаар моондакталыр апаар. Бисте чамдык «демократтарның» саналдап, күзеп турары ышкаш, Эвилелден күш-биле үнүп, оон-биле амыдыралчы харылзааларны үзер болзувусса, амгы нарын, берге, душкүүрлүг үеде шын болур бе ынчаш? Черле шын эвес болур!

Совет күрүнениң, чурттуң өске республикаларының, крайларының, областарының талазындан экономиктиг дуза, деткимче чокка Тыва чаасхаан амыдырап шыдавас. Бистиң республика чурттуң эвилелдешкен республикаларындан материал-техниктиг курлавырларны, чоннуң херегцел барааннарын делегей өртектериниң өзүгээр эвес, а эвилелдиң иштики өртектери-биле он-он чылдар дургузунда ап келген болгаш ам-даа ап турар болгай. Эвилел болгаш Россия бюджеттеринден хөй миллион акша-хөреңгилерни, харын дедир эгиттпес дотация дээр акша-хөреңгилерни немей ап турар. Республиканың улус ажыл-агыйын өске угланыышкынныг болдурары белен эвес, а кандыг-бир өске черлер-биле садыглажыр дизе, чүнүң-биле төлээр бис?

Ам даразында саннарны, фактыларны көрээли. 1989 чылда республиканың бүдүрген национал орулгазы (арыг продукциязы) 412,6 миллион рубль, а херегледге болгаш чыылдага ажыглаан национал орулгазы — 699 миллион рубль болган.

Бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияны республикаже кирип алганын база үндүрүп чорутканын ам деңнештирип көрээли. 1989 чылда республикадан 62183 муң рубльдиң дүгүн, 1600 муң рубльдиң — өлүк, 50 муң рубльдиң — алгы-кеш аймаан, 1915 муң рубльдиң хөм, алгы-кеш чиг эдин, 982 муң рубльдиң — сыын мыйызын чоруткан. Бо чүүлдерниң нийти өртээ — 66,7 миллион рубль. Ол ышкаш Тывадан ол чылын чоруткан даг-дүгү 29564 муң рубль, кобальт — 2860 муң, алдын — 400 муң, хөмүр-даш — 500 муң, ыяш материалдары — 1050 муң, каттышкаш, 38 миллион рубль болган. Ынчангаш Тывадан ол чылын чоруткан бо бүгү чүүлдерниң өртээ 104704 муң рубль.

Республикаже ынчан кирип алганывыс бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг чүүлдерни ап көрээли: нефть продуктуларының өртээ 13358 муң рубль, металл продукциязы — 4700, аъш-чем чиг эди — 12365, тудуг материалдары — 7000, машиналар болгаш дериг-херекселдер — 34100, чиик үлетпүрге херегээр чиг эт болгаш материалдар — 9000, электроэнергия — 6781 муң рубль. бо болгаш өске-даа чүүлдерниң өртээ каттышкаш, 107,5 миллион рубль болган.

Оон аңгыда 1989 чылда республикаже 269 миллион рубль түңнүг чоннуң херегцел барааннарын кирр сөөрткен. Ол чылын чонга саткан 100 рубль өртектиг херегцел барааннар бүрүзүнге бодувустуң бүдүрген барааннарывыстың үлүү 48,3 рубль, а аъш-чем эвес барааннарга — чүгле 1,3 рубль болган.

Республика кат-чимис аймаан, макарон, крупа кылыгларын, чигирни, шайны, маргариинни, үнүш үзүн, балык консерваларын, таакпыны, арага аймаан, дусту бүрүнү-биле шуптузун кирр сөөртүп турар. Оон өске аъш-чем продуктуларын 1989 чылда нийти херегледдиң хемчээлинге даразында хуударга кирр сөөрткен: чалаң сүт кылдыр санаарга сүт продуктулары — 41 хуу, картофель — 29, ногаа аймаа — 64, кондитер кылыглары — 54, далган — 16, балык — 90 хуу.

Аъш-чем эвес барааннарны алыр болза, бистиң кирр сөөртпейн турар чүүлдервисти санаары белен. Чижээ, бисте ол улуг бүдүрүлгелер бар-даа болза, 1989 чылда трикотаж кылыгларының 98 хуузун, хөм идиктерниң — 93, даараныга кылыгларының — 72 хуузун, мебель аймааның — 68 хуузун, ажыл-агый барааннарының — 87 хуузун кирр сөөрткен.

Ынчангаш 1989 чылда республикадан үндүр сөөрткен чиг эт болгаш материалдар 110 млн. рубль түңнүг, а кирр сөөртке — 376,5 млн. рубль түңнүг, азы өртек-үнези-биле деңнештирерге, кирр сөөртке үндүр сөөрткенинден 3,7 катап хөй.

Саң-хөө талазы-биле байдал база моон дээредевес. Республиканың 1991 чылда бадылаттынган бюджединде бодунуң орулгалары 108,4 млн. рубльге азы орулга кезээниң чүгле үштүң бир кезиинге деңнежир. Эвилел-республика министерстволарындан болгаш ведомстволардан кирип кээр акшаландырыышкынны санаваска безин күрүне субвенциязы (саң-хөө дузаламчызы) 212,5 млн. рубль түңнүг болур.

Республиканың ажыл-агый комплекизиниң бүдүрүкчүлүү кожавыста безин административ-девискээр тургузугларындан оранчок куду деңнелдиг. Тываның үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый адырларының хөй кезиинде күш-ажыл фондулары-биле чепсегленгениниң көргүзүглери кожаларывыстыынга элээн чоок-даа болза, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү болгаш фонд эгидилгези ийи болгаш оон-даа хөй катап эвээш. Бүдүрүлгелерниң орулгалыы Сибирьниң бүдүрүлгелериниңинге деңнээрге, 2,2 катап, нийти Россияныынга деңнээрге — 3 катап эвээш. Ол чорук колдуунда көдээ ажыл-агый чиг эдин болбазыраадып кылыр адырның хөгжүлдезиниң хожудазынындан боор турар.

Республиканың экономиктиг күчүзүнүң оожум өзүп орарының кол чылдагааннарының бирээзи болза, тус чериниң күш-ажыл курлавырларының профессионал белеткелиниң куду деңнели болур. Совет үениң дургузунда чурттакчы чоннуң эртем-билиг болгаш профессионал белеткелиниң талазы-биле нийти Эвилелдиң деңнелинге чедип шыдаваан бис. Бо чылдагааның хараазында нийтизи-биле ажылчын күш-биле чедир хандыртынган-даа болза, республикада бедик мергежилдиг специалистер, ылаңгыя даг-тывыш, аъш-чем болбазырадыр, ыяш ажылдап кылыр, чиик үлетпүр, энергетика, чуртталга-коммунал ажыл-агый ышкаш адырларга олар херек кырында доктаамал чедишпес боор турар.

Республиканың социал-экономиктиг байдалын кысказы-биле мынчаар көргүзүп болур. Тыва объективтиг база субъективтиг чылдагааннарның хараазы-биле социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле нийти Эвилелдиң база Россияның ортумак көргүзүглеринден эмка куду деңнелдиг. Совет Тываның «аныяк назыын» база барымдаалап көрүп болур. Республиканың эртеги феодализмден капитализмни ажа халааш, социалистиг тургузугже кирген оон хөгжүлдезинге салдар чедирбээн деп болбас. Чүге дээрге нийтилел хөгжүлдезинге, биологтуг хөгжүлдеге дег, бүгү үе-чадалар эргежок чугула.

Республика хөй-хөй чылдарның дургузунда, ам-даа безин, чурттуң хөгжүлделиг девискээрлерниң чиг эт алыр чери боор келгенинде бистиң буруувус чок. А ынчаарга Тыва «азырадыкчы» дээр хөөннүг оон «өрелерин» санап турар экономистер болгаш публицистер база чөптүг эвес айтырыг көдүрүп турар. Ындыг турушту таарышпас.

Ындыг байдалды эдериниң чаартыкчы чепсээ болза республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны хүлээп алганы болур. Экономиканы эргелеп башкарарынга, бодунуң национал байлаан баш билиринге бодунуң бот-тускайлаң чорууруң хемчээлин ол боду тодарадыр апаар. Ынчаарга ол чүгле чаартынган Эвилелдиң составынга болдунуп болур. Эвилелден дашкаарлаар болза, бистиң экономиктиг суверенитедивис, төпчүткен капитал салыышкыннар, материал-техниктиг курлавырлар немешпес болза, саазын кырында куруг күзээшкин боор артар.

Өскерилгелерни чедип алыры белен эвес, нарын. Социал-экономиктиг дүргедээшкиниң оруунда шаптараазыннарны дооп-дораан ажып эртери болдунмас. Эгелээн чаартылгалар дораан-на чогуур түңнелдерни бере бербезин дээр болза, ол шолук сеткил-дир, бир-ийи чыл дургузунда республиканың экономиказының тургузуун шиитпирлиг өскерттипер, социал инфраструктуразын оода чадаарда кожаларынынга деңнештирерлер деп күзээн херээ чок. Ынчалзажок чаартылга чорудуу эгелээн. Ону бис чаартынган Эвилелге уламчылаар, доозар бис. Кол чүүл—кадрлар. Чугула адырларга кадрлар белеткээриниң, эде өөредириниң программазын тургузуп турар, ынчаа районнарда хостуг күш-ажыл курлавырларын барымдаалап көрүп турар. Тыва нийти Эвилелдиң суверенниг республикаларының одуруунга деӊ турушту ээлээр үези келир. Оон өске орук чок.

Кызыл-оол ОНДУР.
РСФСР-ниң КП-зиниң рескомунуң социал-экономиктиг комиссиязының даргазының оралакчызы.

Чагаалардан

Март 17-де чурттап турар черлеривистиң аайы-биле соңгулда участоктарынга кээп, ССР Эвилелин камгалап арттырарының айтырыынга хамаарыштыр референдумга киржип, бадылаашкынывысты бээр бис. Эвилелдиң моон соңгааргы салым-чолунга хамаарыштыр бодалдарын, ону камгалап арттырарының эргежок чугулазын бижээн чагаалар бистиң номчукчуларывыстан хөйү-биле келген.

Ол чагааларның чамдыктарын номчуп көрээлиңер.

Бодум хуумда ССРЭ бүдүн-бүрүн камгалаттынып артсын дээш бадылаар мен. Эвилел чаңгыс демниг чурттаар ужурлуг. Оранчок шаг-төөгүден Ленинниң удуртулгазы-биле Октябрь революциязы буржуаз капиталистиг эрге-чагырганы дужур октап, эрге-чагырганы Советтер холга алган үеден эгелеп, дайынчаага-даа удур туржуп, совет күрүне тиилелгени чедип ап келгенин билир бис. Быжыг дем деп чүве ол-дур. Дайын чылдарының соонда-даа хоозураашкыннарны ажып эртип, тайбың чуртталганы бистиң төрээн чуртувустуң акы-дуңма, интернационалчы чону бо үеге, бо хүннерге чедирип келген. Ону улам быжыглаары бистен негеттинип турар-дыр. Совет Эвилели бударап, бодунуң күчү-шыдалдыг системазын аңгы-башка чарып аар болза, шупту чүве буурап дужер.

Бо чылдың февраль 19-та РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ельцинниң Төп телевидение дамчыштыр чугаазынга бодум хуумда таарышпадым. Мындыг берге кризистиг үеде, чуртту улам быжыглаар, каттыштырар туржук, сыр дедир баарга, херек бүдер чүве бе деп бодаар-дыр мен. Экини эки дээр, багай чүүлдү багай-дыр дээр болгай. Ынчангаш ССР Эвилелин камгалап арттырарынче соңгукчуларны кыйгырдым.

Аркадий ӨЛЕТ.
Самагалдай суур.

• • •

«Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин камгалап арттырар бе, азы арттырбас бе?» деп айтырыгны шиитпирлээр референдумга киржип, бадылаашкын бээрин амыдыралымда база бир чугула болуушкун-дур деп билип турар мен. Айтырыг кажан бистиң Эвилеливистиң салым-чолунуң, ону камгалап арттырарының дугайында чоруп турда ону ынчаар үнелээр кижи-дир мен. Ынчангаш айтырыгны амыдыралывыс-биле шүүштүрүп көөр ужурлуг бис. Ындыг болганда, Эвилелдиң салым-чолун чөптүг, шынныг-биле шиитпирлээринге соңгукчу кижи бүрүзү үлүүн кииштирип киржир апаар.

«Мемориал» нийтилелдиң бистиң районда эге организациязының 20 ажыг кежигүннери чоокта чаа боттарының хуралынга чыылгаш, политиктиг чугула бо херекке идепкейлиг киржирин чугаалашкан, күрүневисти камгалап быжыглаарынче угланган агитас-массалыг суртаалды чоруттувус-даа.

Сарыглар СЕРИН-ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл-Мажалык суур.

• • •

Бодум хуумда бо хүннерде чүнү бодап турар мен. «Демниг саасқан теве тудуп чиир» деп чугаалажыры таварылга эвес, кандыг-даа херекке демниг болур болза, ол бүдүнгүр болур деп чугаа-дыр. Бергелерни туруштуу-биле ажып эртер ужурлуг бис. Ынчангаш янзы-бүрү митингилерниң, чыыштарның, ыңгыл шуугаазын үндүрер бөлүглежиишкиннерниң, мен бодаарымга, херээ чок, бурунгаар хөгжүлдевиске доктар болур. «Өттүнүгде өөредиг чок» дижир чүве. Чаңгыс агиткарталда кожаларым ышкаш мен база Эвилелди камгалап арттырар дээш бадылаар мен.

Биче-оол САТ.
Ажылчын, СЭКП кежигүнү.
Сүт-Хөл район.

УТПАЗЫВЫССА ЭКИ

Чамдык улустуң солун, сеткүүлге референдумга киришпес бис деп турарынга чөпсүнмес кижи-дир мен. Бодап-даа көөрге, бистер үе-төөгүден бээр орус чон-биле эдержип келдивис. 1944 чылда Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле кирдивис. Ам берге үелер тургустуна бээрге, аңгыланыр, чарлыр деп чугааларның тургустуна бээри эпчок-даа, ыянчыг-даа чүве-дир.

ССРЭ биске кайы хире дузалап келгенин билир бис. Бистер эрткен оруувусту утпас болзувусса эки. Орус дылга чугаалаар бедик мергежилдиг специалистерниң ачызы-биле Тывага тудуг-суур сайзыраан болгай. Ам келгеш, Совет Эвилелинден оспаксыраан херээвис чок боор. Ынчангаш март 17-де бүгү совет улустарның найыралы, бот-боттарынга дузалажылга дээш, ССРЭ бүдүн-бүрүн артсын дээш кижи бүрүзү бадылаарын кыйгырдым.

Соян ЧАКАР.
Эрзин район.

Чүүлдүгзүнүп бадылаар мен

Бүгү чоннуң март айда
Бүрүткелдиг чыыжынга
Энерелдиг төрээн чуртум
Эвилелин арттырар дээш
Эштер-өөрүм, чонум-биле
Чүректерни каттыштырып,
Чүүлдүгзүнүп бадылаар мен.

Батый КЕНЕШ.

Кызылдың тос дугаарлыг аъш-чем садының хөй ажылдакчылары ССРЭ-ниң референдумунга киржип, ССР Эвилелин бүдүн-бүрүн арттырар дээш бадылаашкынын бээрлер.

ЧУРУКТА: ол магазинниң хлеб-булочка кылыгларын садыглаар килдизиниң хоочун садыгжызы Анастасия Ивановна Худина, аныяк садыгжы Мөңге Чимитпаа планныг даалгаларын ажыр күүседип турарлар.

Бодалдар

Тудугжулар хостуг үевисте чуртта байдалды бо-ла чугаалажы бээр бис. Чоокта чаа РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң Төп телевидениеге чугаазын сайгарып турдувус. Ынчан кижи бүрүзү ооң чугаазынга таарзынмааның илереттилер. Аъш-чем, үлетпүр барааннары ховартаан үеде республикалар аңгыланып чурттаары биске күзенчиг эвес. Ынчангаш бис демнежип чурттаавывыс-ла дээре деп түңнелге келген бис.

Демократияны ажыглап алгаш, эрге-чагырга былаажыр чорук барын база билип турар бис. Ажыл соксадыышкыны кылыр, аш чарлаар ийикпе, азы корум-чурум чок чоруктар бир-ле дугаарында бисти дүвүредир-дир. Чогум ынчаар чамдык ийи-чаңгыс кижилерниң шын эвес билиишкининге алзып турар аныяктарывыс бүгү күжүн күш-ажылга киирер болза, ынчан амыдыралывыс сайзыраар ийик. Бистерниң беш кижиден тургустунган бөлүүн тудугжуларның билир шаавыс бо.

Президент М. С. Горбачевтуң угаан-сарыылдыг, эрге-хоойлулуг, быжыг корум-чурумнуг, чаңгыс аай Эвилел турзун дээш чорудуп турар политиказын деткивес аргавыс чок. Эвилелдиң аңгылаарын күзевес-даа бис. ССР Эвилелин арттырар дээш март 17-де болур референдумга шуптувус чаңгыс үн-биле бадылаар бис.

Владимир КАРТИ.
Тес-Хем район.
Белдир-Арыг суур.

• • •

«Эвилел дээш бе, азы аңгыланыры дээш бадылаар сен бе?» деп менден бо-ла айтыра бээр-дир. Чүү ындыг айтырыгыл бо. Мен Тывага төрүттүнген, аңаа өскен мен. Москваның ийи өөредилге черин — Г. В. Плеханов аттыг улус ажыл-агый институдун болгаш Центросоюзтуң кооператив институдун база Кызылдың марксизм-ленинизм университедин дооступ. Экономиктиг болгаш политиктиг дээди эртемнерлиг мен. Школага, институттарга — кайа-даа чурттарынга, билиг чедип алырынга, чединшкинниг ажылдаарынга орустар, украиннер, белорустар, татарлар, армяннар мени дуза чедирип келдилер. Олар мээң эш-өөрүм, олар Эвилелдиң кайы-даа булуңунда чурттап, ажылдап чоруурлар.

Мээң уругларым алды кижи. Олар шупту орус дыл кырынга чугаалажырлар. Харааданчыг чүве — оларның бодунуң төрээн тыва дылын билбези. Ам оларны тыва дылга, тыва культурага өөредип чор мен. Олар Советтер чуртунуң төлептиг хамаатылары болуп өзүп кээринге бүзүрелдиг мен.

Ынчаарга бодум кым мен? Мен — Совет Эвилелиниң хамаатызы мен. Менде оон өске шилилге чок. Ынчангаш мен чөптүг, кижизиг чоруктуң, пролетаржы чаңгыс эптиң принцивинге үндезилеттинген Эвилелди хевээр арттырары дээш бадылаар мен. Бүгү-ле улустуң күзели — найырал, ынакшыл, акы-дуңмалышкы чорук — бо бүгү база-ла мээң сеткилимде, мээң сагыжымда.

Шумбуу ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ООН ӨСКЕ КҮЗЕЛИМ ЧОК

ССР Эвилелин камгалап арттырарындан аңгы бо хүнде өске чугула чүве чок. Мээң хуумда бодалым ындыг.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш ТКК-ның Москвага март 6-да Пленуму эрткен. Россияның бүгү коммунистерин, ажыл-ишчилерин ССР Эвилелин камгалап арттырары дээш март 17-де болуп эртер референдумга идепкейлиг киржип, аңаа сагыш-сеткилин илередиринче кыйгырган. Тываның ажыл-ишчилеринге, бүгү хамаатыларынга ол бүрүн хамааржыр.

Мен аңаа хамааты не сагыш-сеткилимден «Тываның аныяктары» солунга парлаттынган Игорь Иргиттиң үзел-бодалын номчааш, сагыш-сеткилим дыка хайныкты. Шын харын, кым бодап чораан боор, бистиң чуртувуска мындыг байдал тургустуна бээр деп аан. Чоокка чедир-ле бистер 15 республика — 15 угбашкы деп шүлүктеп, ырлап чордувус.

И. Иргит тываларны анаала малывыс малдап чоруулуңар дээн-дир. Ол шын. Рынок үезинде тываларның кол-ла дааныр, амыдыраар, деткимче алыр чүвези — мал харын.

А мен малды кадарып, азырап олурар малчыннарның амыдыралын бодап олур мен. Амгы үеде, Игорь, малчыннарның, ивижилерниң, чылгычыларның негелдези өскен, олар бурунгаар херии базымны кылган болдурлар ийин. Олар хоорайжылар ышкаш кылдыр кеттиниксээр, чуртта байдалдан чыдып калбазын бодаар апарганнар. Конфета, пряник, хлеб чокта база шыдавастар. Эрткен чылдың төнчүзүн сактып көрээл. Таакпы, чигир, чүнар саваң үсту бээрге, малчын кижиге чүү деп харыылаарыл? Итали, чехословак сапожкалар, япон хөйлеңнер, янзы-бүрү бөрттер кедиксээр-дир. Оларны кайыын тывар бис, бисте бүдүрүп турар эвес. Ооң кадында оларны бөлүүн фуфайка, ховеңниг чүвүр, ээр, шаажаң аяк-биле хандырып шыдавайн турар бис.

Ындыг болганда Эвилелде аңгы-аңгы область, крайлар-биле харылзаавысты бо дораан баксырадып, үзүп алыр болзувусса, кайы хире берге-дир. Ынчангаш экономиктиг, культурлуг база садыг харылзааларын улам быжыглап, найыралывыс дочун улам шиңиктирип алзывысса эки боор.

А моон соңгаар бистиң республикавыстың экономиказын, социал-культура байдалын чогумчалыг болдуруп алыр дээр болзувусса-ла, биске кадрлар херек. Ажы-төлүвүс эртем-билигни кайа-даа чедип алзын. Ол дээш Эвилелди арттырар, быжыглаар херек. Ынчангаш Совет Эвилелиниң кайы-даа булуңунга чоргаар, хостуг-шөлээн, сагыш-сеткил арыг кылаштап чорзувусса эки эвес бе.

Амыдыралывыс экижиирге белен чүвеге өөренгенивис кончуг. Алгы эттээш, тон даарап, идик уллуруп кедип, хол-биле тараа тарып, ону соктап чип албас апарган бис. Чүгле эккел-ле, эккел деп чаңчыгып калган. Баллы туткаш, бажың тудуп алыр аныяктар безин чок ышкажыл. Шак ол бак чаңчылывыс бөгүнгү байдалга чедирип келгени ол. Ону эдип алыры— бистиң шуптувустуң хүлээлгевис. Ону эдип алырда чүгле ажылдаар, аңаа бүрүн бердинер, чаңчыгар херек. Көрүңер даан, бо хүнде базаарга олуруп алгаш, бодунуң-на өшкүзүнүң, хоюнуң дүгүнден уқ аргааш, өртекке чедирип ап олурар тыва кадай кижи бар-дыр бе? Чок! Чүге дээрге ындыр, өөренмээн, чаңчыкпаан. Ону ажып эртери безин бир соруглга-дыр. Ажыл кылбайн аңаа олурар болзувусса, амыдырал-чуртталгавыс черле экиживес. Мону черле хандыр бодап көрзүвүссе чүл?

Амгы үеде чуртта байдалды, бистиң экономиктиг сандараашкынывысты тайылбыр ажылы четтейинден чон чедир билбейн турар деп санаар мен. Ылаңгыя аныяк-өскен ону чаңгыс талалай билип турар. Чүгле четпестерни санааш олурар болгай, а кылдынган чүүлдерни шоолуг-ла эскербес болу берген. Херек кырында чаңгыс чурттадга бажыңында, хой кажаазын-даа тудуп алыры берге ышкажыгай. Ону тудугжулар эки билир. Ынчангаш Эвилелди хевээр арттырары дээш Тываның бүгү чону бадылаар боор деп идегээр мен.

Тамара ЧЕЧЕК-ООЛ.
Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады.

АЖЫК ЧУГАА

Март 13-те Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажык чугаа болган. Партия Кызыл хоорай комитединиң организастааны ол ужуражыышкынга хоорайның үлетпүр бүдүрүлге, албан черлериниң болгаш организацияларының активчилери, агитаторлар, пропагандистер, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары март 17-де болур референдумнарга хамаарыштыр санал-оналын, бодалдарын чугаалаан.

Эвилелди камгалап арттырарының талазы-биле референдумга белеткелдиң чон ортузунга тайылбыр ажылдазының багай эвес чоруп турарын барымдаалааш, ол айтырыг талазы-биле эвес, а РСФСР-ге Президент талазы-биле айтырыгга хамаарыштыр чугааны партия Кызыл хооркомунуң секретары **В. А. Асонычев** удуртуп эрттирген.

— Референдумга чедир неделя хире үе арткан-да РСФСР-ниң президентизиниң дугайында сактып келген бис. Ынчангаш бо талазы-биле чоннуң бодалы турары ол-дур. Федерацияга президент эрге-дужаалдың турары чөп деп хуумда санап турар мен. Эвилелдешкен улуг дээн республикаларда безин президент турда, федерацияга чүге турбас деп. Ынчалза-даа РСФСР-ниң Конституциязын хүлээп албайн чыткаш, президентини канчап соңгуурул? дээн айтырыг база-ла бар... — деп, бир дугаарында сөс алган педагогика институдунда улуг башкы **В. Б. Багай-оол** чугаалаан.

— Эвилел талазы-биле айтырыгга чоннуң харыызы чаңгыс аай болур дээрзинге чигзинмес мен. А РСФСР талазы-биле кандыг-ла болду. Чон оон ужуруун ойта-ла билбейн турар. Чылдагааны — айтырыг орай тургустунган. Президентиге удурткан күштүг, күүсекчи эрге-чагырга турары чөп. Ону соңгуп-ла алган дижик бис, автономнуг республикаларга база президент дугайында айтырыг көдүрлүп кээп болур-дур деп бодап тур мен — деп, хоорай Совединиң даргазының оралакчызы **Л. О. Бавуу-Сюрюн** чугаалаан.

Даразында юрист **А. А. Шиленков** туруп келгеш, баштай Конституцияны хүлээп алыр, оон соонда президент дугайында чугаа турар ужурлуг. Чуртка чаңгыс президенттен аңгы каш-каш президентилерниң ажыы чүл — дээш, Ельцинниң дугайында бодалдарын илереткен. Аңаа автомобиль септээр заводтуң кол инженери **В. А. Паламарчук** улашкан.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну **Н. Н. Макаренко**: «Конституция чокта президентини канчап соңгуурул? Дайынның каргыштыг үржүүн билир мен. Хамааты дайынны өскүп үнүп кээриден сестир мен. Ону канчаап-даа болдурбас херек. Президент соңгуурунга удур мен».

Партия Кызыл хооркомунуң секретары **В. В. Оскал-оол** Россияга президент херек дээрзинге доктаан, санал бергеннерниң бодалдарынга хамаарыштыр чүве чугаалаан.

Пенсионер **Е. К. Мындрима** сес алгыннарның бодалдарын үлежип, бедик эрге-дужаал сурер, чарылдырыкчы хөөннүг кижилерниң оптуг аргаларын бүрүү шаап, Ельцинге хамаарыштыр бодалдарын база чугаалаан.

Санал бергеннерниң хөй кезии президент херек дээн. Ынчалза-даа баштай хоойлунуң эргежок херегин, РСФСР-ниң президентизиниң статузун тодарадырының чугулазын айытпышаан. Россияга президент турар бе, турбас бе дээр талазы-биле референдумну Тыва АССР-те даразында эрттирер дээн түңнелге келген.

Валентина САТ.

КЫЗЫЛГА ЭРТТИРЕР

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң дарый чыылдырган ээлчег чок сессиязы дүүн болуп эрткен. Аңаа тургускан айтырыг чаңгыс. РСФСР-ниң референдумун Кызыл хоорайга эрттирер азы эрттирбезиниң дугайында. Санал-онал солчулгазының соонда депутаттарның колдуг хөй кезииниң бадылаашкынын өзүгээр сессия РСФСР-ниң референдумун Кызыл хоорайга март 17-де эрттирер деп шиитпирни хүлээп алган.

(Бистиң корр.).

ЭРТКЕН ОРУУМ

1991 чылдың март 17-де ССРЭ-ниң референдумунга бадылап киржир эргелиг, назы четкен хамааты бүрүзү бодунуң туружун бо хүннерде тодарадып ап турар.

Ынчаарга, мээң бодап турарым болза, кижи бүрүзү бодунуң болгаш чонунуң эрткен оруун, келир үезин катап-катап боданып, шүгдүнер болгаш чогуур түңнелди үндүрер, буянныг изин келир салгалдарга ол хүн чаяап, йөрээп арттырар ужурлуг.

Сөөлгү үеде чамдык кижилерниң талазындан репрессияларга, политиктиг болгаш экономиктиг частырыгларга, корум-чурумнуң кошкаанынга, эрге-дужаалдыг кижилерниң олутпайынга болгаш социал айтырыгларның хожудаашкынынга хамаарыштыр мурнунда болдунган бачыттыг чүүлдерни совет ниитилелдиң хөгжүлдезиниң алыс утка-шынарын кудуладырынче, күрүне тургузуун базарынче угландырар хөөннерни илередип турары шынныг чорукка дүүшпес.

Элегестиң тараажызы, арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнгеш, 60 ажыг чыл бурунгаар, 7-8 харлыг тургаш, хараганнар, сөөскеннер аразынга тараан бир-ийи шаң дижир черлерге арбай, чинге-тарааның быжкан сыптарын ачам сугларның хол-биле хүнзедир чулуп ап, дээрбектей чыггаш, бастырып ап турганын көргеним. харын-даа киржип эгелээним ам-даа дүүнгү ышкаш сагындырар.

Орус, тыва тараажыларның аразында найырал, харылзаазы амыдыралга ынчан чылдан чылче быжыгып, чамдык моондактарны ажып эртип-даа тургулаан.

Дайын үезинде Совет Эвилелинге дуза чедирер дээш бодумнуң хуумда бар малымны, идик-хеп, акша-хөреңгини харамнанмайн берип, чон ортузунга чүткүлдүг ажылдап тургаш, үнелелдерни ап-даа турдум. Ооң-биле чергелештир, 1942 чылдың январьда Элегес-Аксы, Улуг-Хем кыдыы алаактарга чылгылар аразындан араттарның бергени эң эки аъттарын кончуг соок хүннүң дургузунда аңгылап, кажаалап, 50 муң кавалерисчи аъттарны чорударынга киржип тургаш, кулактарымны доңурдум, ам олар чоржак хевээр. Ол-ла чазын Ээрбекке белек чыып ажылдааш, Бай-Хаакче бар чорумда, Межегей ховузунуң ортузунга аъдым туруп, чер хонгаш, дегдиринишкин-биле дыка аарып, орус эмчиниң дузазында сегээн мен.

Бодум көдээ районнарга 1960 чылга чедир чурттап, ажылдап чораш, Кызылга көөп, 30 чыл чедип, 72 хар ажып тургаш, от салбас, суг суглавас эки бажыңче 1990 чылда көштүм. Хөй, чаагайжыды болгаш экидир туттунган чуртталга бажыңнары чүгле хоорайда эвес, чер-черде калбарып турарынга орус болгаш өске-даа национарларның төлээлериниң киирип турар улуг-хуузун көрбес кижи кайда боор.

Референдумга «Ийе» деп харыы-биле киржип тура, мээң бодалым, эрткен оруум болгаш келир үе дугайында туружум мындыг.

Оюн ТОВУУ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

ЭП-СЕТКИЛИВИСТИ КАТТЫШТЫРГАШ...

Эвилелди бүрүн арттырарын күзээр мен. Тываның бүгү чонун ол дээш бадылаарынче кыйгырдым. Чүге бүгү чонну чаңгыс демниг бадылаарынче кыйгырып турар сен деп кымбир кижи сонуургаза, бодумнуң билир хире-шаам-биле дараазында тайылбырны бээр мен. Ийе, бодум нам кежигүнү-даа эвес мен. Бөдүүн чолаачы кижи мен. Ынчалза-жок Коммунистиг партияның ажыл-херээнге бүзүрээр мен. Бо-ла бүгүнүң ачызында амыр-тайбың чурттап, сес ажы-төлүм бут кырынга тургустум. Уругларым нези хөй урутлуг дээш чазактың чингелделерин ап чор. Кижиниң чаагай чоруу дээш партия, чазаавыстың салыышкыны бо хире.

Уругларымның улуу Виталий 1979 чылда Афганистанга интернационалчы шериг хүлээлгезин эрттиргеш келди. Амгы үеде ол Кызылда Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрында механик-чолаачылап ажылдап турар. Шак-ла мыңчаар хире-шаам-биле сайгарып келгеш, чаңгыс аай Эвилел биске чугула деп түңнелге келдим. Мындыг күчү-шыдалдыг күрүневисти сандарадырга, черле таарымча чок. Бистиң Тывавыстың оолдар, кыстары безин чурттуң аңгы-аңгы хоорайларында чурттап, өөренип чорлар ышкажыл. Эвилелдиң төп бүдүрүлгелериндеи машина-техника дээш, албас-ла чүвевис чок. Ажыы-биле чугаалаарга, бодувуста бүдүрүп шыдавайн турар эт-септи, өске-даа херекселдерни чурттуң бүдүрүлгелериндеи ап келдивис. Кончуг күчүлүг машина, тракторларны база комбайннарны ап турдувус. Керээ-биле моон соңгаар-даа алыр апаар бис.

Республикавыста чеден ажыг национың төлээзи бар. Чаңгыс эп-сеткиливисти каттыштыргаш, Эвилелдиң бүрүн артарынга үнүвүстү киирерививисти күзээр мен. Оон өске саналым чок.

Янчап БҮРБҮ.
Улуг-Хем районнуң Ак-Туруг суурда чолаачы.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының доктаалының төнчүзү

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

байдалдарында эң-не аарберге сорулгаларны боттарынга хүлээп алган бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчу кадрларын партия эге организациялары, Компартияның райкомнары, хоорокомнары, обкомнары, крайкомнары, республика комитеттери бүгү талалыг деткиир ужурлуг. Бүдүрүлгени организастаары база материал-техниктиг хандырылга, технологтуг болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар, кадрларны белеткээр база эде өөредир, коллективтерге мораль-психологтуг байдалды экижидер талазы-биле оларга дузалаар херек.

6. Үлетпүрнүң чоннуң хереглел бараанарын бүдүрерин көвүдедиринге, чоннуң аъш-чем база амыдырал хандырылгазын экижидиринге, чурталга болгаш культура-амыдырал тудуунуң хемчээлин өстүрериңге киржилгени партия организациялары, бүгү коммунистер бирги чергениң хереэ деп санаар ужурлуг. РСФСР-ниң улус депутаттары — коммунистер күрүнениң өртек болгаш үндүрүг талазы-биле чаа политиказын барымдаалап, чоннуң хереглел бараанарын бүдүрүп турар бүдүрүлгелерге экономиктиг идиг бериишкинни көрүп турар хоойлужудулга актыларын белеткээр.

Социал-культура адырының хөгжүлдезиниң, чуртталга тудуунуң, чугула хереглелдиң бараннарын бүдүрерин өстүрериниң ооң мурнунда ажылдап кылдынган болгаш ажылчы чоннуң калбак деткимчезин алган программаларын амыдыралга катап эгидер.

Камгалал бүдүрүлгелериниң хереглел бараанарын бүдүрериңге база ачы-дузаны калбартырынга хереглээр дериг-херекселдер бүдүреринче кирер талазы-биле күжениишкиннерин деткиир. Чурттуң болгаш республиканың төп экономиктиг органнарында ажылдап турар коммунистер аъш-чем, чиик база медицина үлетпүрүнге херектиг дериг-херекселдерни чогаадып тургузар талазы-биле эртем-шинчилел база дуржулга-конструктор ажылдарны акшаландырарының дугайында айтырыгны шиитпирлээр ужурлуг.

Камгалал үлетпүрүнүң эде шилчилгезиниң үезинде чурттуң камгаланыр аргазы, ооң бүдүрүлгелеринде чыгдынган эртем болгаш технологтуг арга-курлавырлар читпезин чедип алыр.

7. РСФСР-ниң ээлчег чок Съездизиниң улус депутаттарының хүлээп алганы Россияның көдээзин катап тургузарының болгаш агроүлетпүр комплексизин хөгжүдериниң программазы, ооң чарлааны көдээ ажыл-агыйны колдады хөгжүдериниң сорулгазы херек кырында боттанмайн турарынга Пленум бодунуң шынгыы дүвүрелин илередип тур. Үлетпүр биле аграр секторнуң аразында солчуланың өртек-үне деңнежилгези хандыртынмайн турар, АҮК-түң материал-техниктиг хандырылгазы дыка баксыраан. Үлетпүр продукциязынга болгаш курлавырларынга, янзы-бүрү ачы-дузага база тудугга өртектерниң соксаал чок өзүлдези колхозтарның болгаш совхозтарның улам ыңайтыг хоозураашкынынга база ядараарынга, аъш-чем кризизиниң ханылаарынга чедирип турар.

Бүгү деңнелдерниң партия организациялары болгаш комитеттери, коммунистер колхозтарны болгаш совхозтарны бузарынче болгаш дужурериңче угланган хөделиишкиннерге удур туржур, көдээ ажыл-агыйны хажык чок көдүрериңче бүгү депшилгелиг күштерни баштаар база угтаар ужурлуг. Ажылчын аңгы биле тараачыннарның эвилелин быжыглаар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыры, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге, хоорай база девискээр бүрүзүнге ажылдап кылдынган үлетпүр бүдүрүлгелериниң көдээге шеф дузазының программазынче катап эглири эргежок чугула.

8. Партия организациялары СЭКП-ниң социал программазын боттандырар талазы-биле ажылга онза кичээнгейни чурттакчы чоннуң эң эвээш камгалалдыг кезээнче — пенсионерлерже, херээженнерже, аныяктарже, чаштарже угландырар ужурлуг.

Партия комитеттери совет органнар-биле кады чиик, пөс-таавы, аъш-чем үлетпүрүнүң үзүктел чок ажылдаарын хандырарынче сагыш салыр хүлээлгелиг, чүге дизе, бо адырда хөй херээжен чон ажылдап турар. улус ажыл-агыйының бо адырынга ажыл чок кижилер көвүдээрин болдурбас.

Рынок экономиказынче шилчип турар үеде аныяктарның эге баштайгы чогумчалыг байдалдарын тургузар талазы-биле тодаргай хемчеглерни айыткан аныяктарның социал программаларын ажылдап кылырынга идепкейлиг киржири эргежок чугула.

9. СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның январь (1991 ч.) Пленумунуң доктаалынга болгаш бо Пленумнуң шиитпиринге дүүштүр партия организацияларын организас-политика талазы-биле быжыглаар дээш хөделиишкиннерниң пландарын партияның республика комитеттери, крайкомнар, обкомнар, хоорокомнар, райкомнар ажылдап кылыр. Партия комитеттериниң пленумнарынга, партия эге организацияларынга бо айтырыгларны чугаалажып көөрүн бо чылдың март айда доозар.

СЭКП-ниң хүрээлеңинге политиктиг идепкейлиг, авторитеттиг ажылчыннарны, тараачыннарны, ажыл-агый удуртукчуларын, инженер-техниктиг ажылдакчыларны, эртемденнерни, культура ажылдакчыларын, журналистерни хаара тудар талазы-бие ажылче бирги чергениң кичээнгейин угландырар. Коммунистер-биле беседа-чугаа кылыр практиканы калбартыр. Кижилерни тус-туста көөрүн ажылдап, оларның партиядан үнер чоруун доктаадырын идепкейлиин-биле челип алыр. Ооң-биле кады СЭКП-ниң хүрээлеңинге тура, анаа удур хөделип, партияны иштиндеи сандарадырын бодап турар кижилерни принциптиг-биле сайгарып көөр болгаш олардан шиитпирлии-биле чарлыр херек. Партия кежигүнүнүң ададывырын чогуур үезинде болгаш долузу-биле төлээри дээш коммунистерниң харыысалгазын бедидер.

Чүнүң-даа мурнунда, берге байдалга таварышкан, бодунуң туружун чидиреринулaмчылап турар кижилер-биле ажылдаарда, партия эге организацияларының дорт ажылынга даянырын ТК-ның болгаш ТКК-ның кежигүннеринге, чер-черде партия комитеттериниң кежигүннеринге болгаш контроль органнарынга дагзыр. Коллективтерде ажыл-херектерге болгаш байдалга коммунистерниң салдарын катап тургузары-биле оларга дузаны көргүзер. Эргежок чугула апарган черлерге, ылангыя цехтерге болгаш бригадаларга структуралыг партия звеноларын катап тургузар. Девискээр аайы-биле партия эге организацияларының составын быжыглаар болгаш ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдар дугайында доктаамал сагыш салыр.

Боттарының девискээрлериниң амыдыралынга партияның хоорай болгаш район комитеттериниң ролюн чаа, демократтыг үндезиннерге катап тургузар. Бүгү органис-политиктиг ажылды эде тургустунуушкун чорудулгаларынга парторганизацияларның салдарын күштелдирериниң сорулгаларынга чагыртыр, партияның иштики ажыл-херектери болгаш дискуссиялары-биле кызыгаарлаттынмас. Партияның иштинге фракцияларны организастап тургузарын, оларның хуула солуннар үндүрерин таарышпас деп санаар.

10. Партия эге организацияларынга, чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле идей-политиктиг ажылды идепкейжидерин бүгү деңнелдерниң партия комитеттеринге ТК-ның болгаш ТКК-ның Пленуму хүлээдип тур. Ниитилел-политиктиг байдалды доктаамал өөренип көөр, ооң хөгжүлдезин баш удур тодарадыр. Партийжи пропаганданың, политиктиг дыңнадыышкыннарның, коммунистерниң өөредилгезиниң хевирлерин болгаш аргаларын үндезини-биле чаартырының хемчеглерин алыр. Күш-ажылчы коллективтер-биле, чоннуң янзы-бүрү бөлүктери-биле, шериг кезектери болгаш оларның политиктиг органнары-биле дорт харылзажырының практиказын калбартыр.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының комиссиялары ниитилелди чаартырының практиказын эртем ёзузу-биле утаап-бодаарынче кичээнгейни күштелдирер. СЭКП-ниң чаа Программазынга хамаарыштыр РСФСР-ниң Компартиязының саналдарын белеткээрин калбартыр. Бо ажылды чорударынга киржиринче эртемденнерни, специалистерни, чогаадыкчы интеллигенцияны чалаар. РСФСР-ниң Компартиязының политиктиг болгаш идеологтуг ажыл-чорудулгазының стратегиязын болгаш тактиказын ажылдап кылырынга идепкейлиг киржирин республиканың девискээринде туруп турар партияның эртем болгаш өөредилге черлериниң коллективтеринге саналдаар.

РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазын массалыг информация чепсектеринде чырытпайн турарын эде тургузар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ТК-ның Секретариады боттандырар. Ооң политиктиг туруштарын өжегээр өскертип турар, хопчу нугулдээшкиннерге удур шиитпирлии-биле демисежир. Бодунуң информация баазазын тургузарын дүргедедир. Партия парлалгазын, ооң материалдыг болгаш кадр хандырылгазын хөгжүдериниң айтырыгларын партия комитеттери идепкейлиг шиитпирлээр ужурлуг.

11. СЭКП-ниң чаңгыс эвин быжыглаарынга ажылдың бүгү хевирлерин ажыглаары амыдыралчы чугула деп, Пленум санап тур. Бо сорулгаларны чедип алыры-биле эвилелдешкен республикаларның бүгү компартиялары-биле, ооң иштинде боттарын хамаарышпас кылдыр чарлаан компартиялар-биле чугааны кылып, чүү талалыг болгаш хөй талалыг дорт харылзааларны хөгжүдер. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозу, Секретариады компартияларның күүсекчи органнары-биле доктаамал консультациялажырының ... системазын тургузар, хүүштүрген политиктиг акцияларны боттандырарынга инициативалыг болур. РСФСР-ниң Компартиязының республика, край, область, хоорай болгаш район организациялары республикаларның компартияларының чер-черде парторганизациялары-биле доктаамал харылзааларны тургузар.

Даштыкының политиктиг партиялары-биле РСФСР-ниң Компартиязының тускайлаң харылзааларын калбартыры эргежок чугула деп Пленум санап тур. Чөөн Европа чурттарының коммунистеринге моральдыг деткимчени көргүзер, келерээн антикоммунизмге шиитпирлии-биле удур туржур.

* * *

Социал-экономиктиг депшилгениң оруу-биле Совет Россияның хөгжүлдезин хандырарынга, социализмниң идеяларын болгаш Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң бүрүн-бүдүн турарын быжыглаар талазы-биле республикага ниитилел-политиктиг байдалды чогумчударынга коммунистер бедик организастыг, сагылга-чурумнуг чоруун, сырый каттыжыышкынын, идейлиг чаңгыс эвин, партийжи эш-хуу ёзузун көргүзер дээрзинге быжыг бүзүрелди Пленум илергейлеп тур.

Боттарының-на хоойлуларынга чөрүштүр

РСФСР-ниң улус депутаттарының медеглели

1991 чылдың март 17-де чуртка бүгү Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң салым-чолунга хамаарышкан айтырыг талазы-биле бүгү улустуң референдуму болуп эртер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың февраль 7-деги доктаалын ёзугаар ол-ла хүнде РСФСР-ниң референдумун эрттирериниң дугайында чарлаттынган. Баштай көрүп көөрге, РСФСР-ниң референдумун эрттирер дугайында хүлээп алдынган шиитпир чүүлдүг болгу дег. Бирээде, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң референдумнарын чаңгыс хүнде эрттирер кылдыр дүүштүргени эвээш эвес материалдыг акша-хөреңгини камнап аар, оларны эрттирерин организастаарын чиигедир арганы бээр.

Ийнде, РСФСР-ниң Дээди Совединиң бүгү-россияның референдумун чарлааны чептүг. Ынчалза-даа алызын алыр чүве болза, РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы доктаалда РСФСР-ниң Конституциязының болгаш РСФСР-ниң референдумунуң дугайында Хоойлунуң дүрүмнерин хажыткан чүүлдер бар.

Ол хажыдыышкыннарның ужур-утказы мындыг боор турар:

Бирээде. РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың февраль 7-де хүлээп алганы «1991 чылдың март 17-де ССРЭ-ниң референдумун болгаш РСФСР-ниң референдумун эрттирерни хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалында референдумга киирткиген айтырыглар тодараттынмаан.

Ындыг турбуже, «РСФСР-ниң референдумунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 16, 17 чүүлдеринге дүүштүр референдумнуң айтырыгларын чиге тодарадыры референдумну эрттирериниң талазы-биле хамааты эгелээшкинге безин эргежок чугула негелде боор. Айыттынган хоойлунуң эчис сорулгазы болгаш ужур-утказы мындыг-ла болгай, бир эвес референдумну эрттирер дугайында шиитпирде ооң кол чүүлү — референдумну чүге эрттирер дээн дугайында айтырыг чок болур болза, ол шиитпир юридиктиг талазы-биле күштүг боол шыдавас.

Ийнде. РСФСР-ниң Дээди Соведи 1991 чылдың февраль 7-деги доктаалы-биле бадылаашкын бюллетеньнеринге ийи айтырыг киирерин РСФСР-ниң референдумнар эрттирер талазы-биле Төп комиссиязынга чөпшээрээн. Ол даалганы бергени «РСФСР-ниң референдумунуң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 22-ги чүүлүн хажытканы боол турар, Төп комиссияга ындыг айтырыгларны шиитпирлээр арга ында көрдүнмээн.

Үште. Референдумга кииртинер айтырыгларны тодарадырының чорудулгазынга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң киржи бергени дүрүмге таарышпас боол турар. РСФСР-ниң Конституциязының 144 чүүлүнүң 6-гы пунктузунга дүүштүр Президиум «референдумну белеткээрин болгаш эрттирерин организастаар» дээп болгай. Ооң өске чүү-даа ында чок! Ынчалза-даа 1991 чылдың февраль 21-де РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму аңаа кандыг-даа юридиктиг барымдаалар чок турган-ла, айтырыгларның бирээзин дужуруп, уштур дугайында дугаары 680-1 доктаалды хүлээп алган. Шак ынчаар, Президиум бодунуң доктаалы-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалының 8-ки пунктузун күш чок болдурган, а ындыг чүве болдунмас ужурлуг болгай.

Дөртте. Бүгү-россия референдумунга кииртинер айтырыгларны тодарадып турар үеде ужур-бажы билдинмес юридиктиг чүүлдер болгаш процедура талазы-биле элээн каш хажыдыышкыннар «РСФСР-ниң референдумунуң дугайында» Хоойлунуң 19 чүүлүнүң негеп турары референдумну эрттирериниң хуусаазын хандырып шыдавазынга чедирип келген. Ол чүүлге дүүштүр референдумну эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алган хүнден эгелээш бир айдан эрте үеде референдумну эрттирип болбас. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң референдумнарын эрттирер талазы-биле РСФСР-ниң Төп комиссиязы бүгү улустуң бадылаашкынынга кииртинер айтырыглар талазы-биле үзе шиитпирни чүгле февраль 26-да, азы референдумну эрттирер деп доктааттынган хүнге чедир 20 хонук бурунгаар, хүлээп алган.

Кылдынган хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннары референдумну үзүп, боддурбайн болуп болур байдалды тургускан. Улус депутаттарының чамдык Советтери оларның девискээрлеринге РСФСР-ниң референдумун эрттирбес дээнинин дугайында шагда-ла чарлапканнар.

Референдум эрттирериниң хоойлужудулга ёзугаар доктааттынган дүрүмнерин тооп көрбээни ооң түңнелдерин кандыг-даа юридиктиг уткалыг боол шыдавас, а РСФСР-ниң референдумун эрттирериниң талазы-биле хемчег алыс боду политиктиг нарын байдалдың улам ханылаашкынын, хөй националдыг россия улустарын бот-боттарындан аңгыланып, чарлырын болдурар дээни ол.

РСФСР-ниң Дээди Соведи РСФСР-ниң улус депутаттарының II Съездизиниң доктаалынга дүүштүр бүгү улустуң соңгуп алыры РСФСР-ниң президентизиниң бүрүн эргелериниң кандыг болурун ам-даа тодарадып албаан, а чоннга бодунуң шилилгезин кылырын шагда-ла саналдапкан боол турар.

Бүгү чоннуң бадылаашкыны-биле соңгуттунар РСФСР-ниң президентизиниң албан-дужаалын киирер дугайында Бүгү-россия референдумун РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чарлааны Конституцияга таарышпас боол турар болгаш күш чок болдуртунар ужурлуг, чүге дээрге ындыг референдумнуң түңнелдери ук айтырыг талазы-биле ниитиниң санал-оналдарын чүгле илереткени деп санаттынып болур.

МЕДЕГЛЕЛГЕ РСФСР-НИҢ ДАРААЗЫНДА УЛУС ДЕПУТАТТАРЫ АТ САЛГАН:

Боков В. А. 58 дугаар национал-девискээр округу
Борискин О. А. 496 дугаар девискээр округу
Выучейский В. А. 162 дугаар национал-девискээр округу
Глотов С. А. 163 дугаар девискээр округу
Захаров М. М. 684 дугаар девискээр округу
Ильенков А. И. 42 дугаар национал-девискээр округу
Кадыров Р. З. 588 дугаар девискээр округу
Кушнарев Л. Н. 453 дугаар девискээр округу
Пономарев А. А. 690 дугаар девискээр округу
Севастьянов В. И. 73 дугаар национал-девискээр округу
Смирнов И. Н. 133 дугаар девискээр округу
Соколов В. С. 206 дугаар девискээр округу
Темиров У. Е. 155 дугаар национал-девискээр округу
Увачан В. В. 167 дугаар национал-девискээр округу
Чайковский Ю. К. 264 дугаар девискээр округу
Шевцов А. Е. 686 дугаар девискээр округу
Эттырынтына М. И. 166 дугаар национал-девискээр округу.

БАДЫЛАП КӨРҮҢЕР

Хосталган чамдык соңгулда округтарынга Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар бо чылдың февраль 24-те болуп эрткенин билир бис. Кызыл хоорайның Ленинград № 2 соңгулда округунга болган соңгулданың түңнелинде аңаа хөй бадылаашкынны алган ийи кандидат: РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорокомунуң бирги секретары В. Г. Вальков биле Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы А. С. Серен олар дээш катап бадылаашкын даарта эртер.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат А. С. Серенни деткээн чагаа ооң бүдүүзүнде редакцияга келген. Ону моон адаанда парладывыс.

Культура сандаргай байдалда деп болур. Ажыы-биле чугаалаарга, сөөлгү он чылдар дургузунда ол билинишкинни бистер аажок кызыгаарлап, ону чүгле клубтар, библиотекалар, культура ордулары, а ховар таварылгада, театр кылдыр билип турган бис. А шынында артистерниң, чогаалчыларның, чурукчуларның профессионал өзүлдезиниң, көрукчүнүң, номчукчунуң аажок бедик хүлээп көрүүшкүнүнүң дугайында чугаалаар бетинде, сагыш-сеткил, сагылга-чурум культуразының, чугаалажырының, харылзажырының, сонуургап билип алырының культуразының, найырал культуразының дугайын база сактыр, бодаар ужурлуг турган бис.

Чогум-на ынчангаш, бистер, Тываның культуразының хоочун ажылдакчылары режиссёр, педагог, республиканың культура министриниң оралакчызы, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат А. С. Серен дээш март 17-де бадылаарынче Кызылдың Ленинград № 2 соңгулда округунуң соңгукчуларын солуп дамчыштыр кыйгырып тур бис. Школа дооскан соонда Чөөн Сибирьниң күрүнениң культура институдун дооскаш, Анатолий Сергеевич аныяктар аразынга болгаш культура шугумунга 20 ажыг чыл ажылдаан.

А. С. Серен орус дылдыг чурттакчыларның катаптаттынмас культура чаңчылдарын катап төрүттүндүрери-биле кады, тыва улустуң чаңчыл болу берген культуразын улам байыдарын, уругларның болгаш аныяктарның интернационалчы кижизидилгезин быжыктырарын, культураны хөгжүдеринге моондак апарган принциптерни чок кылырын, республиканың бүгү чурттакчыларының салгал дамчып келген улусчу чаңчылдарын улам хөгжүдерин бодунуң программазында көрүп турар.

Баштайгы бадылаашкын үезинде А. С. Серенге деткимче көргүскен кижилерге ханы өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Олар ам база чогуур соңгулда участоктарынга улуг бүзүреллиг келирин күзээр бис. Оларның-биле кады бир дугаар бадылаар кижилер А. С. Серен дээш үнүн бээринче кыйгырып тур бис. Чүге дээрге ол Тываның хөй национал культуразынга бердинген кижи дээрзинге бүзүреңер. Ол дээш бадылаан кижилер — культураның болгаш бүгү кижилерниң найыралын улам быжыглаары дээш шилилгени кылып, бисти деткээни ол.

А. А. Даржай, К.-Э. К. Кудажы, Р. Д. Кенденбиль, С. В. Козлова, И. Г. Минин, М. М. Мунзук, К. Н. Мунзук, А. А. Панов, Г. С. Суздальцев, И. Ч. Салчак, Г. З. Черников.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ССРЭ референдумунга идепкейлиг киржиринче республиканың соңгукчуларын ССРЭ-ниң референдумун эрттирер талазы-биле Тыва АССР-ниң Төп комиссиязы кыйгырып тур.

1991 чылдың март 17-де референдум талазы-биле бадылаашкын 7 шактан 20 шакка чедир үргүлчүлээр.

Бадылаашкыннар Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын эрттирип турган соңгулда участоктарынга болур.

ССРЭ-НИҢ РЕФЕРЕНДУМУН ЭРТТИРЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТЫВА АССР-НИҢ ТӨП КОМИССИЯЗЫ.

Телевидение

Понедельник

МАРТ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Эртен. 9.00 «Контакт». 9.15 «Шаандакы Арбаттың тоолдары». Уран-чечен фильм. 11.00 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 11.30 «Камгалал бижик». «Бир музейниң төөгүзү». 12.00 — 12.15 Медээлер. 15.30 Кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмнер. «Манаашкыннар», «Доминолуг рояльга этюд». 16.20 Уруглар шагы. 17.20 «Прометей». Фильм-балет. 17.45 «Рынокче шилчип бар чор бис». 18.45 Мульт-фильм. 18.55 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 19.00 Фигурлуг чуңгулаашкын. Делегей чемпионады. Көргүзүглүг оюннар. Германиядан дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.45 «Төрээн черим, тайбың дээрни күзедим». 21.45 Авторжу ырлар концерти. 23.45 Чапсар. 01.20 Авторжу ыры концертиниң уланчызы. 02.00 «Меридиан». Делегей информациязы. 02.20—03.35 «Орукта ийи кижи». Уран-чечен фильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 Ажыл-херекчи кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 10 класс. Плазманың ажылчын мергежилдери. 9.05 Итали дыл. 10.05 Авам, ачам база мен. 10.35; 11.05 Астрономия. 11 класс. Сылдыстар. 17.00 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 17.30 «Частың кыска үези».

КЫЗЫЛДАН

17.30 Уругларга фильм. 18.30 «Салгынчыгаш». 19.05 Киножурнал. 19.15 «Тыва черде». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Бүгүдениң сагыш човаашкыннары». 20.45 «Ялта-91». 21.00 «Үе». 21.45 Хөгжүм теле-абонементизи. «Дээди алдарның бедии». 22.25—23.35 «Боданырынга үе». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 Сугже шураашкыннар. ССРЭ, АКШ, КУР, Германияның шилиндек командаларының маргылдаазы. 18.30 Бүгүдеге педагогика. 19.25 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сураглыг кижиниң ады-биле».

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва ТВ» коммерция телекомпания көргүзүп тур.

Вторник

МАРТ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.15 «Ох, бо халаптыг телевизор». Уран-чечен телефильм. 10.50 Уруглар шагы. 11.50 Барымдаалыг фильм. 12.00 Медээлер. 12.15 «Төрээн черим, тайбың дээрни күзедим». 13.45 «Орукта ийи кижи». Уран-чечен телефильм. 15.00 Чугула репортаж. 15.15 «Дошкун оюннар». Уран-чечен телефильм. 18.30 Медээлер. 18.45 Шүлүк чогаалының минуталары. Владимир Нежданов. 18.50 Националдар аразында нарын айтырыглар дугайында телеочерк. 19.35 «Ох, бо халаптыг телевизор». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 22.30— 23.45 «Эстрадалыг вернисаж».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Харылзааның амгы үеде аргалары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35 География. 7 класс. Соңгу чүктүн Доштуг океаны. 11.05 «Кадыкшыл». 12.05— 13.10 «Боданырынга үе»: Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

17.00 Уран-чечен фильм. 18.30 «Азия төвү». 19.15 Медээлер. 19.20 «Көдээниң амыдыралы». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар. чаштар!». 20.15 «Джон Кристалдың көрүжү-биле бистиң нарын айтырыгларывыс». 20.30 Ритмниг гимнастика. 21.00 «Үе». 21.45 «Шынар чок ажыл» 22.20—01.05 Хоккей. ССРЭ-ниң чемпионады. «Спартак» — ЦСКА.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Уран-чечен фильм. 18.15 Мультфильм. 18.30 Экология. Ниитилел. Кижи. 19.45 — 20.00 Бичии концерт.

Шүлүк кыдырааЖындан

Делгер-оол ОорЖак 1951 чылдан бээр уругларга шүлүктер бижип эгелээн салым-чаяанныг авторларның бирээзи. Ол бичии уругларга тергиин ынак. Чүге? Ооң эриг баарлынында, изиг чүректиинде. Чаш кижилерниң аажы-чаңын, чаптанчыг мөзү-шынарын онзагай билирин ооң шүлүктери херечилеп турар.

Тожунуң Тоора-Хемде чурттап, ажылдап турар Д. Оорж актың шүлүктери, чечен чугааларлы болгаш ырлары бөгүнге чедир тускай ном кылдыр чырыкче үнүп шыдаваан. А уругларга чогаалдар биске херек. Тываның чогаалчылар эвилели авторну бүгү тала-биле деткиири күзенчиг.

Бөгүн авторнуң шүлүктериниң чамдыктарын силерге таныштырар-дыр бис.

АВАЗЫНЫҢ ЫРЫ

Чылыг, дүктүг чөргээң
Чымчак, хоюг, оглум.
Кавайыңга таалап,
Караан шийип уду.
Калыг ишке кызыл,
Хайыралдыг аваң
Дүне безин сени
Дүжеп, оттуп кээр мен.

АЧАЗЫНЫҢ ЫРЫ

Чывар үрген ойларда
Чылгым бөлүп, уйгу чок,
Чалымнарда ырларым
Чаңгыланып өттүнду.
Бажыңымда эдериим,
Баштак, чассыг төлдерим,
Дүне малчын адазын
Дүжеп чыдар чадавас.

УРУГЛАРЫНЫҢ ЫРЫ

Чагыг сөстү дыңнап билир
Чаңгыс ие төлдери бис.
Бажың, садик иштинге-даа,
Багай чаң чок өзүп ор бис.
Чаактарны авалар дег,
Чайырлыг хүн ошкап турзун.
Келир үе тайбың турда,
Кежиивис бай уруглар бис.

Делгер-оол ООРЖАК.

СООРА БАСПАЙН

Ээр-дагыр, узун, кыска
Эртер орук кайы көвей:
Черлеп, суглап, ак-көк
дээрлеп
Четпес-барбас чериивис
чок.
Ядамыктың салымы дег
Шаа төнген калгып
чорбас, —
Чаа шагны тургузушкан
Чалгыныг бис, чакпалыг
бис.
Чоннуң — хөйнүң чоон
оруун
Соора баспайн чоруп
оргаш,
Ажыл-иштен салдынмаза,
Аас-кежин
ышкыныдырбас!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ЧЫЛДАГААН

Вераның ада-иези бөдүүн ажылчын орус улус. Тывалар-биле кады-кожа чурттап өөрнип калган. Үнчүр-киржир, найыралдыы аажок. Тывалап база шору чугаалаарлар.

Уруу эмчи училищезин доозуп алгаш, ам арта бодунуң районунче ажылдап чедип кээрге, олар дыка-ла өөрээнчер.

Ада-иезинге элээн чурттап турда, чаяан бооп олардан ырак эвес бир бажыңда бичии өрээл хосталы берген. Ажылдаар чери чугаалажып тургаш, Верага ону берип каан. Ийи өг-бүле чурттаар ол бажыңның бир талазынга тывалар турган. Олар Өпей биле Сайлык деп ийи кыстыг. Херел деп оглу шеригде дишкен. Кожазының уруглары — Өпей база Сайлык-биле дыка найыралдажы берген. Олар Вераның бажыңынга бо-ла халчып кээрлер. Вера уругларны амданныг чемнери-биле хүндүлээр. Ол блиннер, пирогилер, торттар быжырарынга аажок ынак.

Сайлык биле Өпей кино, концерт-даа баарда, Вера-биле кады бо-ла чоруптар. Сөөлгү үеде угбашкылар акызының шеригден удавас халажып кээрин чугаалаар апарганнар. Келген чагааларын, солдат хептиг чуруун-даа көргүзерлер.

— Өөредилгенер эки доозуңар харын, акыңар өөрүүр кылдыр — деп, Вера уругларны деткип каар. — Акыңар чедип кээрге, чаагай торттан быжырып бээр бис.

Бир катап Вера ажылындан чедип кээрге, Өпей утбашкылар бо халчып келгеннер:

— Акывыс чедип келди.

— Мен торттан дүрген быжырыптайн, аазаап болгай мен. Бичии болгаш ап алыр силер — дээш, Вера белеткени берген.

Вера даартазында огородун суггарар дээш эртежик үнүп кээрге, уругларның акызы Херел даштын сула шимчээшкин кылып турган. Вераны көрүп кааш, эпчоксуна берген хире, соксай хона берген.

— Экии! — дээш, Херел бажын согайткан.

— Экии, кожа! Халажып келгениң-биле — дээш, уруг хүлүмзүрүп каан.

Херел ур-даа дыштанмайн, ында чолаачылар курузунга өөрени берген. Ооң өөредилгези шуудап бар чыткан. Вера ооң-биле ында-хаая экилежип каар. Өпей угбашкылар бир кежээ акызы-биле кады бо чедип келгеннер. Элээн хөөрежип олургаш, кезек көзерлээннер. Херелдиң кижизиин Вера дораан эскерип каан. Чугаазы безин эптиг-ээлдек. Арыг-силиг.

Оон эгелээш, Вераның бажыңынга Херел дуңмалары-биле бо-ла чедип кээр апарган. Кады кино база барып көрүп турганнар. Херел чамдыкта чааскаан-даа чедип кээр. Харын-даа Вераның ыяжын чарып, сугтап эккеп бээр. Өөредилгези канчаар чоруп турарын аңаа чугаалаар. Ылангыя машина чолаачылап өөренип эгелээнде суг оозун дыка хөөрээр.

— Удавас өөредилгем дооступ деп барды — деп, бир кежээ келгеш, оол чугаалаан. — Чолаачылаар шынзылгам ап алгаш, силерниң шуптуңарны машинамга олуртуп турар мен.

Шынап-ла, удавааңда Херел курузун доозупкан. Чолаачылаар документизин ол эң-не баштай Верага көргүскен.

Херел дораан ажылдап кирипкен. Автобудүрүлге черинге чолаачылай берген. Ажылдап каапкаш база-ла Вераның бажыңынче халыыр. Ол баштай дуңмалары-биле кады кээп турган болза, ам оларны-даа эдертпес, аартыктаар хевирлиг апарган. Ынчалза-даа өөренген чаңы-биле уруглар бо-ла четкилеп кээр.

Херелдиң сөөлгү үеде аянныы кедерээн. Сыгыг чок-даа болза, костюмун бо-ла баскан турар. Хөйлеңнерин үргүлчү чуур. Көрүнчүк мурнундан ыравастаан. Ажыл дооступ турда, арта сагыжы далажы бээр. Вера ооң сагыжынга киргеш туруптар. Уруг ажылынга саадай берген болза, баш удур ону тегерип каап, манагзынып базып турар. Вераның барааны көступ кел чыткан болза, доора кудумчуже ээптер. Чоокшулап чедип кээрге, душ боор таваржы берген кижи боор уткуштур базыптар.

— Эжим сугга чордум — деп каар апарган.

Вера ону көрүп кааш, арны кызып, ыядыксай бээр апарган.

Бир-ле катап Херел дуңмалары-биле кады Вераның бажыңынга хөөрежип олурганнар. Дуңмалары чана берген. Оол артып калган. Кезек када ыыт чок олургаш, ол дидимненип кирипкен:

— Вера, сээн-биле шагда-ла чугаалажыр бодаан мен... Сени чаңгыс хүн көрбейн баар болзумза, дүвүрей бээр апардым...

Херел чугаазын дооспаан-да-ла, Вера үзе кирип, харын-даа корга хона берген: «Ынча диве, Херел. Ол черле болдунмас хире херек-тир».

— Чүге, Вера?

— Чылдагаан бар-дыр.

— Кандыг?

— Бодуң билип тур ышкажыл сен. Ол-бо орус, тыва деп ылгашкан, ынча-мынча дишкен чугааларның анчыын көрүп тур ышкажыл сен. Херел. Сээң аныяк эш өөрүң та чүү дээр? Ада-иелеривис та чүү дээр?

— Ол хей чугаалар-дыр. Оларның биске хереэ чүл?

— Сен далашпайн, эки бодан, Херел.

Оон кезек ыыт чок тургаш, Вера аяар мынча дээн:

— Байырлыг, Херел, барып дыштанып ал. Даарта ажыл хүнү болгай.

Херел тонун эктинге эштипкеш, үне халаан.

Вера ол дүне орта удуп чадаан. Дыка-ла үр боданып, бодун оожургадып шаг болган. Эртенинде огулуг ажылдап чадап каан. Улус-биле-даа шоолуг чугаалашпаан.

Ынчан ол районга байдал дүвүренчиг турган. Ында-мында улус бижектешкен, чогуш-содаа кылган деп чугаа-соот бо-ла дыңналыр апарган. Ооң кадында «орус, тыва» дишкен, «орустарны тывалар үндүр сывыртаан-дыр» дээн үй-балай сөстер безин дыңналыр турган. Солуннарга ол чугааларны улам хөөредип бижээн чүүлдер безин үнүп турган. Черле ынчаш ындыг чугаалар чүүл-бүрү: хөөредип-даа, өжегээр-даа тарадып турарлар бары илдең. Вераның сагыш-сеткилин ол чүүлдер аажок дүвүредип турган. Эмнелгеде ажылдап турар болгаш, кемдээн-кергээн кижилерни көрүп, эмнежип база шаг болган.

Бир катап ава-ачазының бажыңынга кире бээрге, олары хавааштарып, дагаалары саткылапкан болган. Харын-даа көжүп чоруурунга белеткенип турарын чугаалааннар. Бо домак Вераны онза кайгаткан. Уруг ону черле манап турган. База бо-ла чылдагаан дээш Херелдиң саналындан ойталаан болгай. Вера ада-иезин көшпенер деп шаг болган.

Олары дүжүп бээр ужур чок болган.

— Кожуксээй улус боттарыңар чоруй барыңар — дээш, уруу шуут алгырып эгелээн. Мен торуттунген черимден, эш-өөрүмнү каггаш, кайнаар-даа чорбас мен. Кевин-херекчок дамчыыр чугааларга бүзүревеңер. Анаа-ла кижи эттеп-соп, өлүрүп чоруур кижилер кайда чүвел? Олар арагадарылааш, боттары чокшуп, бижектежип алган боор чорду. Чүгле тывалар эвес, орустар база.

Ада-иези уруун боттарының аайынга кирип алыр дээш чадашканнар. Адак соонда авазы мынча дээш:

— Дөө бажыңның Херели-биле ылчыннашкан, хөөрешкен турар апарган-дыр сен. Анаа ашакка баар дей бер-бээн сен бе? Улуска соктуруп кааптарыңдан кортпас сен бе?

Вера ам шыдашпаан:

— Ийе, Херелге ынак мен. Ол база менээ ынак. Херелди каап шыдавас мен. Тывалар эки улус деп үргүлчү харын боттарыңар чугаалаан олурар ийик силер чоп? Ам канчап тениң бергениңер ол? Ийи-чаңгыс хулиганнардан башка, бүгү тыва чон буруулуг эвес. Ындыг мелегейлер кайы-даа чонда бар.

Ава-ачазы ыйды чиде берген. Уруг чанып чорупкан.

Чечен чугаа

Вера бир хүн ажылдааш, ава-ачазының бажыңынга чеде бээрге, олары көжүп чоруй барган болган. Бажыңын ойгайты ээн каапкан.

Вера ол дораан Херелдиң ава-ачазының бажыңынга ам боду маңнап келген. Өг-бүле иштии бажыңында болган. Херел база. Ол ам Вераның карактарынче удур көргеш, ооң мындаа чүге аңаа харыыны дораан бербээн, ава-ачазы-биле чүге көжүп чорбаан чылдагаанын айтырбайн чыда-ла билген.

— Оларга сагыш човааш чоор силер — деп, Вера дегийт-ле чугаалаан. — Боттары-ла билир ыйнаан, чадап каан мен. Мен моон кайлаар-даа чорбас мен.

Херелдиң ада-иези шкаф иштинден тыва шоочалап алгаш, көшкен улустуң бажыңын шоочалап кааннар.

Вера ада-иезиниң огородун суггарып, богун аштаарга, аңаа Херел дуңмалары-биле кады дузалажып турган. Быжа бээрге, огурецтерни, помидорларны дузааш, катты варенье кылдыр хайындыргаш, ада-иезиниң бажыңының шала адаанда чер бажыңынга шыгжап кааннар. Картошказын база ажаагаш, ыңаар уруп кааннар.

Кыш чоокшулап орган.

Херелдиң авазы бир-ле хүн дүштеки чем чип олурда, даштын улуг машина даажы дыңналган. Үне харап кээрге, Вераның ава-ачазы дедир көжүп келген болган. Херелдиң авазы мендилешкеш, дүлгүүрүн оларга ап берген.

Оларның чүге дедир кожүп келген чылдагаанын кым-даа айтырбаан.

Елена БАДЫ-МӨҢГЕ.
Кызылдың педагогика институдунуң башкызы.

Чарлалдар бюрозу

Өөренирин күзээннерге

«IBM PC» деп хуузунда компьютерлерге ажылдаарын күзээн организациялар, ведомстволар, албан черлериниң ажылдакчыларын болгаш тус-тус хууда хамаатыларны төлевирлиг өөредирин Кызылдың күрүнениң башкы институду организастап турар. Өөренириниң хуусаазы 1 ай.

Өөредилге кичээлдерин даразында темалар аайыбиле чорудар: хуузунун электроннуг санаалга машиналарын (ЭСМ) баштай сайгарып, өөренип көөрү; МС-ДОС (үжүктери латин) системаның ажылдаар аргазы; Нортоннуң утилитери; бижимел (текст) редакторлары; үжүктер, демдектер, шыйыглар тодаргайлаар (графиктиг) редакторлар; программа аймаан ажылдап кылырының технологиязы; шрифтер (үжүктер) редакторлары; ПЭВЖ-ниң техниктиг көрүлдези болгаш ажаалдазы.

Дараазында программа дылдарының болгаш программа херекселдериниң кайы-бирээзин күзээн кижилер шилип ап болур: медээлер баазаларын башкарар системалар (ФОХВАСЕ — үжүктери латин); электроннуг таблицалар; программалар дылдары (Бейсик, Паскаль, Си, Ассемлер).

Ай хуусаалыг өөредилгениң үезинде кижи бүрүзүнге хуузунда ажыглаар ЭСМ-ни быжыглаар. Чурттаар чер-биле хандырбас. Ай хуусаалыг өөредилгениң өртээ 320 рубль.

ЭСМ-ге ажылдаарын билир кижилер бодунуң мергежилин улам бедидерин күзээр болза, керээни чарып ап болур.

Институттуң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 36.

Аяк шайны аартап ора...

ШЫДАВАС МЕН

Кежээ, кежээ, кежээ када
Кежиг адаа болчаавыска
Эргим эжим сени манап,
Эге-ле хей дүймээр-дир
мен

Болчаавыска келбестедиң,
Бодалыңда чүү-ле
барыл? —
Саймаараан мээң
сеткилимни
Чазамыктап чедип келем.

«Чалыы үең эртти-ле» —
деп,
Чажыттарым сагыш
човаар.
Эргим черим хамык чону
Элдепсинип чугаалажыр.

Турук баары чуртун
каггаш,
Дуруялар чорбазы дег,
Дунда-карам
чүрээмейден
Тура тыртып шыдавас
мен.

Николай ОНДАР.

ЭҢ-НЕ, ЭҢ-НЕ...

● Мозамбик чурттуг Габриель Эставар Моньяне амгы үеде делегейде эң узун эр кижи деп санадып турар. Ооң бедии 245 сантиметр боор турар. Ынчалза-даа кижи төрелгетенниң төөгүзүнде оон-даа узун кижилер чораан. Чижээлээрге, бистиң чүс чылдың баштайгы чартыында чурттап чораан америк Роберт Першинг Уодлоунуң узуну 2 метр 72 см турган дижир.

● Эң угаанныг эр кижиниң тодарадыры ындыг-ла амыр эвес дээрзи чугаажок. Ам барып чамдык кижилерниң угаанныг дээн кижизин өскелери өскээр-даа билип болур болгай. Ынчалза-даа ону тодарадырының талазы-биле янзы-бүрү аргалар бар. Англо-америк методика ёзугаар алырга, делегейде эң угаанныг кижилер японнар боор турар.

● Эң хөй кадай алганының (кижи чаңгыс кадайлыг болур ужурлуг чурттардан) рекорду америк баптисчи лама Глинн Скотти Уолфка хамааржыр. Ол назынының иштинде 27 катап өгленген, артында ол хөй кадайларының ийизи-биле база катап өг-бүле туткан кижи-дир. Ол-ла бүгү хөй кадайларындан 41 уруглуг мен деп, боду чугаалаар кижи дээр.

● Эң ыяныштыг, идегелдиг ашак деп 1940 чылда мөчээн индий Темульи Бхикайи Наримани санап болур. Ол алган кадайы-биле 86 чыл дургузунда чурттап келген. Ынчалза-даа мында бир онзагай чүүл бар — өгленишкии үезинде ол чүгле 5 харлыг турганын айтып каалы. Бай-шыырах улустуң бот-боттарын тырттыжар, деткижер, өг-бүлелер аразынга адаанажышкын, өжээннежишкин болдурбас дээн чоруктарындан ындыг бичии уругларны өглээр ужурлуг чүве-дир. Бангладешке болган бир өгленишкинни база-ла ол чылдагааннар-биле тайылбырлаар апаар: аңаа өг-бүле туткан оол чүгле 11 айлыг, ооң душтуу — 3-ле айлыг болган.

● Делегейде эң хөй уруглардыг (хөй кадайлыг боор болур чурттардан) кижи деп Марокконуң XVII—XVIII чүс чылдарда чурттап чораан хаанын санап болур. Ооң оолдары 700-тен эвээш эвес, а уруглары 340 хире турган кижи-дир.

● Делегейде эң бай кижи деп Брунейниң султаны Муда Хассанал Болкиах Муиззаддин Ваддаулах санадып турар. Ооң өнчү-хөреңгизи АКШ-тың долларлары-биле 25 миллиард чедип турар дээр.

ОНЗАГАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

«Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының чеден бешки үндүрүлгези 30-40-50 чылдарда Тывага болуп турган дерзии репрессияларга тураскааттынган. Ынчангаш бо үндүрүлге онза солун болганын номчукчулар эскерер боор.

Мында бир демдеглеечиг чүүл — ындыг ужур-дүрүм чок үүлгедиглерниң үнүп турган чылдагаанын, алыс дөзүн ылап билип алырынга чөптүг фактылар, бәрымдааларның архив материалдарындан арбыны-биле киргени болур.

Шын кажан-даа тиилээр, лаг дег караны довук дег ак базар дижири-ле чөп. Актыг ажылдакчыларын, үезинде эртем-билиглиг турган улуртукчуларны кымнар чүге кара нүгүлге киргенин номчукчулар бо үндүрүлгеден билип алыр. Чамдыктар О. Мандараа, К. Байыр-оол болгаш өске-даа нүтүлдекчилер чажыт медээлерни ынчангы иштики херектер яамызынче киирип турганын документилер илереткилээн.

Хөй черге качыгдааннарның ажы-төлү, черле чоок кижилери репрессиялар дугайын ам-даа солун, сеткүүлдерге бижиири күзенчиг. Чалыы салгал төөгүнү утаап-билип алзыннар, актыг черге туттургаш, шуут ие чок читкеннер ам-даа хөй.

Сандю САНДАН.

ТА БҮЗҮРЕҢЕР, ТА БҮЗҮРЕВЕҢЕР

Томск хоорайның чурттакчылары, пенсионерлер Валентина Ивановна биле Алексей Иванович оларның бичии квартиразы «ээлиг» апарган. Ам барып, халаптыг-ла чүве, аажок багай аажы-чаңныг дивес силер бе. Ооң чамдыкта аажок хоранныг үүлгедиглеринден хөөкүй кырганнар чөгел төнген. Кезек-кезек үелерде коргунчуу-даа кончуг, амыдырап-чурттаары-даа ырма сынчыг апаар хире.

Ооң ындыг болбазы аргажок. Анаа-ла туруп-туруп стол, сандайлар, шкафтар кээп дүжүп, аяк-сава буступ, эт-септи бир-ле билдинмес чүве үрегдеп, хааларга (чамдыкта аажок кыжаныышкыныг) бижимелдер, чуруктар, боттары-ла көстүп кээп, чидип туруп бээрге, канчап черле кортпас боор. Чамдык таварылгаларда бажы эъттенген «бажың ээзи» ёзулуг-ла хоозураашкынны кылгаш баар.

Тус черниң биолокация болгаш анаа эвес болуушкуннар талазы-биле тускай эртемниглери хөөкүй кырганнарга дузалажыр дээш чүнү-даа кылбаан дээр. Түңнел барык чок боор турар.

Тывызыксыг «бажың ээзиниң» үүлгедип турар чүүлдери ышкаш ындыг болуушкуннарны «полтергейст» дээрин сагындырып каалы. Ону очулдурар болза, «дааш-шимээнниг калчаа сүнезин» дээни ол. Ук бажыңга кымнар барбаан дээр: эртемденнер, журналистер, экстрасенстер, анаала сонуургактар дээш оон-даа өске.

Эртемденнер өрээл иштинге биохерелдер дузазыбиле шинчилелдер кылгаш, бир кезек черде доорзы бир метр ажыг хире хемчээлдиг, төгериксимээр хевирлиг бойдус талазы-биле анаа эвес зоназы илередип тодаратканнар. Чогум-на ол черге каш катап угааныш оскунуп, моорап турганын бажыңның херээжен ээзи Валентина Ивановна сактып келген.

Чоокта чаа экстрасенсор салым-чаяанныг ийи херээжен «бажың ээзи»-биле харылзаа кылып, «чугаалажыр» аргалыг болганнар. Чүге ынчаар тенектенип, янзы-бүрү үүлгедиглер кылып турарын «бажың ээзинден» олар айтырганнар. Ол (телепатия дамчыштыр) мынчаар харыылаан — ооң бодун мынчаар ап турарының чылдагааны бо-ла бажыңның ийи квартиразында дээш, оларның дугаарларын адаан. Ол квартираларны барып хынап көрген. Оларда база бойдус талазы-биле анаа эвес аажок күштүг зоналар илереттинген. Бажыңнарның ээлериниң кадыкшыл байдалы база-ла анаа эвес...

Үе эртип-ле турар, а кырганнарның бажыңында «бажың ээзи» биеэги хевээр-ле тенектенмишаан. Кырганнар бир катап өрээлинге өске улустарның эт-херекселиниң чедип келгенин база эскерип кааннар. Мындыг чаа чүүлдер база тыптып эгелээн.

«Бажың ээзиниң» бир үүлгедиишкининиң соонда аңаа СЭТА-ның фотокорреспондентизи В. Казанцев чорааш барган.

ЧУРУКТА: «Бажың ээзиниң» бир тенектенишкининиң соонда.

В. КАЗАНЦЕВТИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

КРОССВОРД

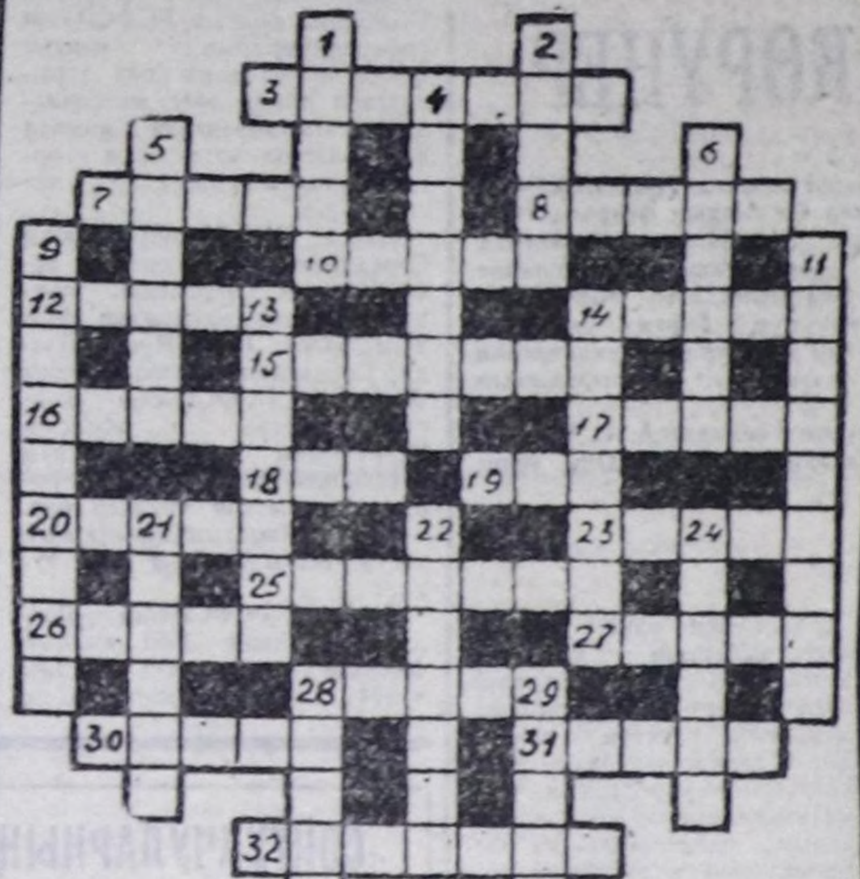

Доора дургаар: 3. Бай-Тайгада арт. 7. Кештен кылган улуг хап. 8. Кургаг будуктар, шыгбан. 10. Тывада хоорай. 12. Эм үнүш. 14. Кызыл хоорайда магазин. 15. Тывада аржаан. 16. Кем-херек, хай-бала. 17. Мыйыстан чараштап кылган сава. 18. Эрги Тывага мөңгүн хемчээ. 19. Ине бүрүлүг ыяш. 20. Чепсектиг күштер. 23. Чем аймаа. 25. Сезоннуг хову ажылы. 26. Тывада суур. 27. Атомнуг ледокол. 28. Европада күрүне найысылалы. 30. Чиик автомобиль марказы. 31. Автономнуг республика найысылалы. 32. Тыва аас чогаалда черлиикшээн кижи.

Узун дургаар: 1. Мал одарлаашкыны, өөр мал. 2. Ооргаың үстүү кеэзэнде сөөк. 4. Тывада суур. 5. АКШ-тың 39-ку президентизи. 6. Онаалда, хүлээдиишкин. 9. Чылыг чурттарның дириг амытаны. 11. Ортаакы Азияда бурунгу хоорай. 13. Улуг хурал, чыыш. 14. Илеткел, медеглел. 21. Сурагтыг америк ыраажы бас. 22. Тывада хоорай. 24. Бир дугаар олдаар мал. 28. Байырлыг шериг чыскаалы. 29. Каа-Хемде сын, арт.

Кроссвордту Николай САЛЧАК тургускан.

КИНО

МАРТ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Дрянь» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан) шактарда. Видеозал: «Рембо» (часть 3) 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чудесный лес» 9.00, 12.20, к/к «Сказка» «Сказка о прекрасной Айсулу» 10.40, 14.40, «Оцепенение» (2 сериялыг, Индия) 16.10, 20.50, «Спутник планеты Уран» 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бабник» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Девять смертей ниндзя» (АКШ) 13.00, 14.50, 16.50, 18.50 (узаткан) шактарда.

МАРТ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дрянь» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан) шактарда. Видеозал: «Рембо» (часть 3) 10.10, 12.10, 14.10, 16.10, 18.10 шактарда.

ПИОНЕР»: «Чудесный лес» 9.00, 12.20, «Ура! У нас каникулы!» 10.50, «Спутник планеты Уран» 14.10, 18.50, «Оцепенение» 16.10, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приключения Спаса и Нели» 12.00, «Бабник» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Приключения Спаса и Нели» 10.00, «Девять смертей ниндзя» (АКШ) 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 18.50 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Добро пожаловать, посторонним вход воспрещен» 13.00, «Пляжные девочки» 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан) шактарда.

МАРТ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дрянь» (к/с Довженко) 9.40, 11.30, 13.20, 15.10, 17.00, 18.50 (узаткан) шактарда. Видеозал: «Конен и Тейд» 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транти-Ванти» 9.00, 12.20, «Черный волк» 10.30, 13.40, «Оцепенение» (2 сериялыг) 15.30, 18.10, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Если бы...» (2 сериялыг) 14.00, «Спутник планеты Уран» 16.50, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Девять смертей ниндзя» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Бабник» 17.30, 19.10 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34. ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тираж 27800 экз. Чагыг № 70